

Звычаёвае шлюбнае права русінаў Вялікага Княства Літоўскага (XV–XVII ст.)

Aдною з юрыдычных асаблівасцяў Вялікага Княства Літоўскага было існаванне на гэтай тэрыторыі моцных свецкіх элементаў у асабовым шлюбным праве сярод праваслаўных. Рускае насельніцтва, якое належала да гэтага вызнання, разумела шлюб як свецкую ўмову, а царкоўнае права прабівала сабе дарогу ў гэтай сферы памалу і паволі. Мяжу *a quo* акрэслівае абсяг вядомых крыніц, мяжу *ad quem* — паступовы заняпад свецкага харектару шлюбнага права на працягу XVII ст. Дзенідзе, праўда, ён захоўваўся яшчэ ў XVIII ст., але ўжо ў рэліктавай форме.

Пытанне, пра якое пойдзе гаворка, не было дагэтуль прадметам усебаковага гісторыка-юрыдычнага разгляду. Гэта не значыць, што ў літаратуры не звярталася ўвагі на такія адметныя для тых часоў стасункі, у якіх заключэнне і асабліва разрыў шлюбу часта адбываліся без удзелу духоўнае ўлады. Упершыню зрабіў гэта Чарнецкі ў доследзе, прысвяченым Літоўскім Статутам¹. Бліжэй заняўся пытаннем, якое нас цікавіць, М. Уладзімірскі-Буданаў. У 1878 г. у рэцэнзіі на выданне гісторыка-юрыдычных крыніц Віцебскага Архіва² ён закрануў пытанне так званых невянчаных шлюбаў сярод мяшчан мesta Магілёва і разводаў, якія адбываліся перад гарадскімі ўладамі. А ў працы, прысвячанай сямейнаму праву Заходніе Русі ў палове XVI ст., ён закрануў гэтую тэматыку з пункту гледжання яе геаграфічнае дыферэнцыяцыі і ступені распаўсюджанасці ў розных грамадскіх слаях³. Ён вылучыў трох рэгіёны паводле ўсё меншае частаты невянча-

ных шлюбаў і разводаў, якія адбываліся перад свецкімі ўладамі. Гэта былі: а) Украіна, б) правінцыйныя тэрыторыі Вялікага Княства, в) галоўныя цэнтры літоўскае дзяржавы. Адначасова ён выказаў погляд, што розныя грамадскія класы ў тыя часы кіраваліся рознымі, няраз процілеглымі, юрыдычнымі нормамі. Даўнейшыя права, якое было, на яго думку, «надзвычай верна захаваным помнікам паганскіх часоў», найперш прыйшло ў заняды сярод вышэйшых славёў, а найдаўжэй трymалася сярод вясковага люду на ўкраінскім памежжы⁴.

Найбольш увагі прысвяціў разгляданаму намі пытанню А. Лявіцкі⁵, выдавец збору крыніц пра сямейныя стасункі на паўднёва-заходніяй Русі XVI–XVII ст. Уступ да гэтага збору, напісаны выдаўцом⁶, дагэтуль застаецца найбольш вычарпальным разглядам пытання ў дачыненні да тэрыторыі Украіны, асабліва Валыні. Аўтар разгледзеў невянчаныя шлюбы, падкрэсліваючы свабоду разводаў і звязаныя ўвагу на існаванне свецкае юрысдыкцыі ў шлюбных справах. Адзначаў ён і рэшткі даўнейшых звычаек ва ўкраінскай вёсцы ў XVIII і XIX ст. Следам за Лявіцкім М. Грушэўскі падкрэсліваў звычаёвыя харктар шлюбнага права на Украіне, далёкі ад патрабаванняў права ўсходняе царквы⁷. У сваю чаргу А. Загароўскі ў манаграфіі, дзе было паказана гісторычнае развіццё разводу ў расійскім праве, грунтаваў пункты, прысвечаныя разводам праз нязгоду сужонцаў альбо з іх узаемнае згоды, на матэрыйле з тэрыторыяй Літоўскае Русі⁸.

Звычаёвым аспектам пытання заняўся галоўным чынам А. Ябланоўскі ў працы «*Stosunki rodzinne na Wołyniu na przełomie XVI i XVII w.*»⁹, якая таксама грунтавалася на матэрыялах і доследах, апублікованых А. Лявіцкім.

Пытанне разводаў, якія на суседній тэрыторыі Галіцкае Русі ажыццяўляліся свецкімі ўладамі, найраней закраіну¹⁰ Л. Шараневіч¹⁰. Ён лічыў іх злouжyваннем, якое чыніла дзяржаўная ўлада на шкоду ўсходняму касцёлу. Пазней пра гэтае пытанне пісалі, шырэй ці павярхойней, некалькі аўтараў¹¹, пакуль ім не заняўся ў асобнай працы К. Саханевіч¹². Абмежаваная тэрыторыяй, дзе гэтая праіва — з прычыны мацнейшых, чым дзе яшчэ, польскіх уплываў — ужо ў XV ст. апынулася ў глыбокім заняды, аперуючы досыць скупым матэрыялам крыніц, гэтая праца, на нашую думку, нягледзя-

чы на некаторыя трапныя назіранні, змяшчае шэраг няўдалых меркаванняў, якія патрабуюць удакладнення. Наўзбоч заўважма яшчэ, што ў заходній літаратуры прадмета гэтыя праявы ўвогуле не знайшлі адлюстравання.

Праблематыку, якая нас цікавіць, можна сканцэнтраўца ў некалькіх прадметных колах: першое з іх датычыць харектару свецкага заключэння шлюбу, што знаходзіць выраз у т.зв. невянчаных шлюбах і ў другарадной ролі, якую адыгрывала царкоўнае вянчанне, калі яно мела месца пры заключэнні шлюбу. Другое ахоплівае пытанне разводаў, асабліва тых, што адбываюцца з узаемнае згоды сужонкаў і найчасцей перад царкоўнымі ўладамі. Нарэшце, трэцяе датычыць юрысдыкцыі свецкіх судоў у шлюбных справах.

Гэтае апошняе кола пытанняў распрацавана найгорш. Прынцыповая лакуны ў гэтай галіне, асабліва адсутнасць аналізу дачыненняў цэнтральнае дзяржаўнае ўлады і праваслаўнае духоўнае епархіі да свецкага юрысдыкцыі ў шлюбных справах, якая ажыццяўлялася мясцовымі ўладамі, і падштурхнулі нас узяцца за гэту тэму¹³.

Яно таксама дазваляе высветліць чацвёртае пытанне, а менавіта, як на цікавым для нас адрэзку часу фармаваліся адносіны пісанага дзяржаўнага права і права звычаёвага.

Прынятая намі тэматыка тычыцца — як мы заўважылі ў тытуле — праваслаўнага насельніцтва Вялікага Княства. Каталікі знаходзіліся ў інакшай сітуацыі, бо каталіцкі касцёл быў цалкам самастойным арганізмам, які не толькі мог забяспечваць рэалізацыю пастановаў кананічнага права, але і ня раз пашыраў сваю юрысдыкцыю на справы, якія да яе не належалі¹⁴.

З прасторавага пункту гледжання тэма ахоплівае як беларускія, так і ўкраінскія землі Вялікага Княства, у тым ліку і пасля 1569 г., калі апошня ўвайшлі ў склад Кароны. Згодна з тагачаснай тэрміналогіяй мы называем іх рускімі землямі, у адрозненне ад вялікарускіх, альбо расійскіх. Дзеля парыўнання мы карыстаємся роднайным матэрыялам з тэрыторыі Галіцкае Русі, а для пазнейшых часоў — з т.зв. Слабадской Украіны, часам таксама і вялікарускімі крыніцамі, якія паказваюць істотныя адрозненні ад стану, які існаваў на Літоўскай Русі.

Заключэнне шлюбу

A. Невянчаныя шлюбы, як і свабоду разводаў, М. Уладзімірскі-Буданаў і А. Лявіцкі, а за імі і Ф. Леантовіч, выводзілі з дахры сціянскай эпохі, трактуючы іх як спрадвечны народны звычай¹⁵. Гэта знаходзіць апору ў найдаўнейшых помніках рускай царкоўнай літаратуры. Мітрапаліт кіеўскі Іаан на схіле XV ст. сцвярджаў, што стасункі, якія тычацца шлюбу, застаюцца пад паганскамі ўплывамі. Шлюбы заключаліся без удзелу царквы, а ў сферы разводаў існавала вялікая свабода, як сведчыць наступны пасаж ягонага «Паслання» пра сучасных яму русінаў: «*Иже поимаются без благославения, с[о]четают ся и женены отмечают ся и свое жены пущают и прилепляют ся инем*»¹⁶.

Гэты ж Іаан пісаў пра шлюб без удзелу царквы (*тайнопоимание*), што ён быў правілам у простых людзей. Хрысціянскія шлюбы ў той час намагаліся ўводзіць толькі сярод князёў і баяр¹⁷. Зняважлівая назва «тайнопоимание» тлумачыцца тым, што шлюб перад ablіччам царквы ў візантыйскім праве стаў пануючай формай ўжо ў IX ст., калі імператар Леў IV Філосаф выдаў указ, які загадваў праводзіць шлюб ва ўрачыстай форме ў царкве пад пагрозай яго непрызнання; напрыканцы XI ст. Аліксей I Камнін пашырыў гэтае па-трававанне і на рабоў¹⁸. Вось жа, сакралізацыя шлюбу ва ўсходній царкве адбылася нашмат раней, чым на Захадзе.

Ад цырыманіялу караиацыі маладых падчас царкоўнага шлюбу на Русі шлюб началі называць вянчаннем (ад слова *вянец* — карона)¹⁹.

Аднак гэтая царкоўная форма заключэння шлюбу не хутка прынялася на Русі, дзе ў грамадскай свядомасці было глыбока закарэнена разumenне шлюбу як свецкае ўмовы. Рускае права, працягваючы прызнаваць шлюбы, якія заключаліся без удзелу святара — што супярэчыла выразным пастановам візантыйскага права — ужо з канца XII ст. брала пад адмысловую абарону жонку, шлюб з якой браўся праз царкву, жадаючы такім чынам узняць аўтарытэт шлюбу, заключанага *in facie ecclesiae* [перед ablіччам царквы]²⁰. Яшчэ ў XV ст. на тэрыторыі Ноўгарада шлюбы, заключаныя без удзелу святара, як вынікае з тагачаснага юрыдычнага помніка, былі досыць шматлікімі. Праваслаўная царква мусіла

прызначаць іх *de facto*, хоць *de iure* і сцвярджала іх несапраўднасць. Супяречнасць, якая вынікала з сутыкнення гэтих двух прынцыпаў, знайшла выраз у пастанове, якая давала святарам бесперашкодна даваць развод «невянчаным» сужонкам, якія пра гэта папросіаць, як асобам, якія жывуць у грэху²¹. Гэткім чынам царкоўныя ўлады імкнуліся да ліквідацыі шлюбаў, заключаных без удзелу святара.

Пазней пазіцыі царкоўнага шлюбу ўмацаваліся — на нашую думку — перш на Маскоўскай Русі, бо там праваслаўная царква, як пануючая і адзіна прызнаная, атрымала наймацнейшую падтрымку дзяржавы. Але на Літоўскай Русі яны аказаліся слабішымі. Таму яшчэ ў XV—XVII ст. мы сустракаем тут шматлікія выпадкі, калі бакі, распачынаючы трывалае сужыццё, не лічылі патрэбным санкцыянаўшасць яго царкоўным шлюбам. Жонка, не злучаная з мужам перад ablіччам царквы, звалася невянчанаю жонкаю. У пропцілегласць да невянчанасці тая, шлюб з якою быў узяты паводле царкоўных правілаў, называлася жонкаю вянчаную, шлюбнаю²². Гэтыя тэрміны выкарыстоўваліся яшчэ ў XVI ст. Літоўскім Статутам²³, што сведчыць пра паўсюднасць і жыццёвасць з'яўшча. Ягоны масавыя характеристары даводзіць і цыркуляру Жыгімонта I ад 10.II.1509 да войтаў, бурмістраў і радных усіх местаў у Вялікім Княстве, дзе чытаем: «*Многи люди, Русь, въ тых местах незаконне мешкаютъ, жоны поймуючи не венчаются, а детей крестити не хотятъ*»²⁴. Гаспадар загадваў сваім ураднікам выдаваць вінаватых духоўнай юрысдыкцыі з мэтаю пакарання. Такое стаўленне да патрабавання ў царкоўнага права ўплывала і на каталіцкае насельніцтва Вялікага Княства. З цыркуляру Жыгімонта I, адрасаванага «*всем вобец*» каля 1540 г. у адказ на скаргу віленскага біскупа вынікала, што і сярод каталікоў «*иншии у блуде мешкаютъ, не венчаючися и ... дети мевають, а свои жоны од себе отгоняютъ, так теж и жоны от мужсов утекаютъ и за иных идутъ и венчаютъ*». Таму гаспадар упаўнаважыў біскупу выслаць служэніка, які меўся вышукваць такіх людзей у гаспадарскіх маёнтках, местах і маёнтках прыватных паноў і «*карати их водле права римскому закону*»²⁵.

Адрозненні — і то істотныя — палягалі як у частаце з'яўшча (*«многи»* ў першым выпадку, *«иншие»* — у другім), так і ў тым, што ў шлюбных спраавах каталікоў існавала толькі

духоўная юрысдыкцыя, якая ў дачыненні да праваслаўных была на практыцы — як мы пабачым ніжэй — адсунутая на другі план свецкім уладамі і судамі.

Таму манаршыя лісты, якія мелі на мэце падтрымаць юрысдыкцыю ўсходняе царквы, не выклікалі значных зменаў. Сярод праваслаўнага насельніцтва шлюбы, заключаныя без удзелу святара, надалей лічыліся сапраўднымі, а невянчаныя жонкі на практыцы займалі тое ж становішча, што і замужнія жанчыны. Калі даходзіла да судовага працэсу, то хоць дзяржаўнае пісанае права — не кажучы ўжо пра кананічнае — адмаўляла асобам, не злучаным у прысутнасці царквы, у статусе сужонкаў, звычаёвае права мела такую моц, што няраз лічылася патрэбным юрыдычна касаваць шлюбы і з невянчанымі жонкамі. Аднак у цэлым касаванне невянчаных саюзаў адбывалася нашмат лягчэй²⁶. Гэта вынікае з спрэчкі, якая вялася напрыканцы XV ст. перад гаспадарскім судом. Перад ім стала валынская зямляка Красоўская, вінаваціца сям'ю свайго «няшлюбнага» мужа Мушаціча, што тая па смерці мужа выгнала яе з малым дзіцем з ягонага маёнтка. Гаспадар, беручы пад увагу, што саюз паміж імі не быў легалізаваны, адхіліў скарту Красоўскай²⁷. Вось жа, як відаць, у той час у вялікакняскім судаводстве няшлюбным удаве і дзіцяці адмаўлялася ў правах на маёнтак. Гэтая практыка — з пэўнымі ваганнямі — тыповая і для наступных стагоддзяў. У 1540 г. перад адміністратарами гарадзенскага староства В. Трэбскім Багдана Захараўна вінаваціла свайго мужа, нейкага Яцка, што той узяў яе сабе за жонку, а цяпер кінуў без ніякае віны з яе боку. На гэта Яцэк адказаў, што ён яе «собе за жону взял, ніжлім ся з нею невенчал, а ям ее не отганял, ніжлы сама от мене бегаеть и воли своей ужываеть, а кгдижъ есть так свовольна, я вжо ее за жону мети не хочу» («узяў сабе за жонку, толькі з ёю не вяячаўся, а я яе не праганяў, толькі яна сама ад мяне бегае і волі сваёй ужывае, а калі яна такая свавольная, я ўжо яе за жонку мець не хачу»). На гэта суддзя адрэагаваў наступным чынам: «*A так я... бачачи, ижъ том Яцко з женою своею ся не венъчал, учинил если того Яцка от нее вольным*»²⁸. Сужонства, не асвеченанае царквою, мела вартасць сапраўднага нават у вачах кліру. Пра гэта сведчыць дакумент магілёўскага магістрата, у якім быў аблатаваны «лист роспustны» магілёўскага мешчаніна

Апанаса Грыдковіча і яго невянчанае жонкі. Гэты ліст склаў праваслаўны святар. Ён хацеў даць гэтай пары шлюб і гэткім чынам санкцыянуваць перад Царквою іх становішча, якое сам ён называе «аблудным» (ад слова «блуд»), але яны не хацелі далей заставацца разам. Таму святар склаў разводны ліст, дзе мы чытаем, што «один другого з малжэнства вызволивши и вольного учынивши, один другому женити се и замуж ити позволили»²⁹. Як відаць, і невянчанае сужонства — паводле грамадскае думкі — вымагала разводу, каб можна было заключыць наступны сужонскі саюз. Гэта, аднак, не было правілам, бо з іншага боку мы ведаем факты, калі разарванне невянчанага сужонства адбываецца без ніякіх фармальнасцяў, шляхам пакідання адным з сужонкаў другога³⁰.

Адсутнасць шлюбу не перашкаджала ўзнікненню паміж сужонкамі стасункаў са сферы шлюбнага маё маснага права, такіх, як выдзяленне невянчанай жонцы пасагу і ўзаемны запіс вена з боку мужа. Пра гэта свядчыць спрэчка, якая ўзнікла ў 1564 г. паміж валынскім зямнікам Фёдарам Хамяк-Смардоўскім, які выставіў свою жонку, да таго ж цяжарную, з дому, і яе крэўным, шляхціцам Войцехам Красоўскім, які выступіў у абарону пакрыўджанае. Калі Красоўскі, узяўшы з сабою з ураду вознага, прыбыў да Хамяка, слуга гэтага апошняга не ўпусціў іх у дом, заяўіўшы: «Пан мой не имеет в себе жены, одно дей себе кухарку, поведил, и там ее отоспал где был взял»³¹. У гэтым выпадку муж, жадаючы разысціся з невянчанай жонкаю, выкарыстаў адсутнасць царкоўнага шлюбу, каб разарваць сужонства, і папросту адслалў жонку да сваякоў, адначасова адмовіўшы ёй у статусе сужонкі, — нягледзячы на тое, што раней ён атрымаў за ёю пасаг і запісаў ёй вена на трэціяй частцы свайго маёнтка. У дачыненні да сужыхаркі, напэўна, ён бы гэтага не зрабіў. Падобны выпадак мы ведаем напрыканцы XVI ст. у асяроддзі праваслаўнае арыстакратыі. Князь Станіслаў Варанецкі шмат гадоў пражыў з Марына Гулевічай-Смалігоўскай, зрабіў ёй некалькі дарчых запісаў, тытулуючы яе ва ўсіх актах «сваёю мілаю сужонкаю, княжною Станіслававай Варанецкую». Пазней, аднак, паміж сужонкамі ўзніклі спрэчкі. І вось у 1594 г. князь Варанецкі заявіў перад гродскім судом у Луцку: «Пани Марына Гулевічувна, которая се менит быть жонкою мою а не есть, бом шлюбу з нею не брал»³². Паказальна, што

сын князя Станіслава, таксама Станіслаў, быў жанаты з дачкою пані Марыны ад першага шлюбу, а значыць, быў зяцем сваёй мачыкі. Трэба заўважыць, што суд, перад якім ідзе спраўа, надалей тытуле пані Марыну княжною Варанецкаю, хоць і вызначае яе ў актах як «жону нешлюбною». Працягваючы спрэчку праз шесць гадоў, князь сам кажа пра пані Марыну як пра сваю жонку³³, хоць і не адмовіўся ад закіду, што яна «нешлюбная жонка». Аднак мы ведаем, што калі даходзіла да спрэчкі перад дзяржаўным судом, той увогуле адмаўляў невянчанай жонцы ў правах, якімі карысталася жонка шлюбная.

Судовая практыка, калі ішлося пра баяраў-шляхту, стаяла на той пазіцыі, што ні невянчаная жонка, ні яе дзеци не маюць правоў на маёнтак па мужу і бацьку³⁴. Але з другога боку, паходжанне з невянчанага сужонства не пазбаўляла прыналежнасці да прывілеяванага слою баяраў. Такую выснову лъга зрабіць з справы ў гарадзенскім судзе, які ў 1541 г. прысудзіў зямлю гаспадарскага баярына Мітка (дарэчы, павешанага за крадзеж) ягоным дзядзькам (па бацьку), адхіляючы ад спадчыны ягоных сыноў — гаспадарскіх баяраў Сака і Цімоша Мітковічаў, чыя маці перад судом сама «знала ся, иж была невенчальная отцу их»³⁵. Як відаць, сыны валодалі правам на патранімію па бацьку і пераймалі ад яго ў спадчыну грамадскае становішча, але не зямлю. Характэрна, што вырак быў вынесены насуперак пастановам Першага Статута 1529 г., які пастановаў, што дзеци, якія паходзяць з невянчанага сужонства, павінны лічыцца байструкамі³⁶, а значыць, не маюць права ні на патранімію па бацьку, ні на прыналежнасць да прывілеяванага класа. Відаць, што судаводства на практыцы кіравалася не нормамі Статута, а звычайным правам, якое займала пасярэднє становішча паміж даунім звычаем, які прызнаваў роўнасць дзяцей з вянчаных і невянчаных шлюбай, і пастановамі статутовага права³⁷.

Доказам шлюбу служылі альбо паказанні сведкаў, якія на ім прысутнічалі, альбо сведчанне святара, які даваў шлюб³⁸. У выпадку сумнення суды ахвотна прызнавалі правы жонкі, адносна якое не было пэўнасці, вянчаная яна ці не. Так, калі пасля смерці гарадзенскага баярына ягоныя браты абвінавацілі жонку нябожчыка Паланію Ондрашкайну, што яна па смерці брата заняла ягоны маёнтак, «будучи ему не венчаль-

ною жоною», пазваная заявіла, што была шлюбнаю жонкаю, а давесці гэтага не можа, бо плябан, які даваў ім шлюб, памер. Аднак прад'явіла мужаў тэстамент, які запісваў маёнтак іхнай дачцэ, а апеку даручаў ёй як жонцы. Суд прызнаў тое, што ў тэстаманце ня божчык яе «*властною жоною своею описал*», дастатковым довадам, і адхіліў спагон³⁹.

Паказальна, што і сярод праваслаўнага духавенства бывалі святары, якія жылі ў невянчаным сужонстве, а шлюб *in facie ecclesiae* бралі толькі тады, калі меліся агрыманы вышэйшыя высвячэнні. На гэта звязрнуў увагу патрыярх Антыяхійскі Яўхім, наведваючы ў 1586 г. львоўскую дыяцэзію, і сурова зганіў за гэта мяццовага біскупа⁴⁰.

Адмысловая сітуацыя ўзнікала, калі муж, кінуўшы шлюбную жонку, пачынаў жыць з другою, ня шлюбнаю. Гэта не было двужонствам, за якое суд караў горлам (так пастанаўляў III Статут, т. V, с. 22), бо другі сужонскі саюз не быў заключаны фармальна. Тым не менш здаравалася, што такіх мужоў клікалі ў суд, які ў той час — дзейнічаючы паводле звычаёвага права — звычайна абмяжоўваўся вяртаннем *status quo ante* [папярэдняга стану], загадваючы мужу вярнуцца да сужонкі, з якою быў заключаны легальны шлюб. Калі ў 1540 г. брат кінутае жонкі паставіў сведкаў, што пазваны Мацей Нестаровіч браў шлюб з ягонай сястрою, суддзя загадаў яму, «*абы он з першою жоною своею венчальную мешкал*»⁴¹. Падобным чынам у XVII ст. перад mestавым полацкім судом нейкі Якім Казленка, пазваны за тое, што кінуў жонку, заявіў перад судом, што кінуў жонку, бо тая не хацела ісці жыць з ім на вёску, і дадае, што тады ён «*взял іншую жону, нешилюбную и мешкалом з нею; и ям готов туло нешилюбную от себе проч отправити, только нехай жона моя шлюбная идетъ со мною на мешканье, а ту з нею не могу мешкати, бо не маю чым бавить се*»⁴². Суд распараціўся даведацца ў вёсцы, ці сапраўды пазваны мае там гаспадарку і шлюбная тая — яго другая жонка ці не, і даставіць аб гэтым пісьмовую даведку (атэстаци ю) ад панскага ўрадніка. Як відаць, у выпадку калізіі правоў як суд, так і сам пазваны прызначаў большыя правы за шлюбнаю жонкай, якая выразна дамінавала над невянчанаю.

Вось жа, невянчаныя сужонствы былі ведамыя ва ўсіх слаях тагачаснага грамадства⁴³. *Casus* [выпадак] невянчанае

жонкі суд трактаваў як штосьці нармальнае. Калі ў актах такія згадкі, хоць і нярэдкія, не сустракаюцца часцей, то на нашу думку, таму, што гэта быў фактычны стан, які, як правіла, не пакідаў следу ў актах. Нам вядомыя толькі тыя выпадкі, калі паміж сужонкамі ўзнякалі спрэчкі і справа трапляла ў суд. Зрэшты, у судовых актах галоўным чынам — хоць і не выключна — зафіксаваны выпадкі, якія тычыліся вярхушкі грамадства. Калі ідзеца пра сялян, дзе невянчаныя сужонствы былі найбольш шматлікія, то яны пакінулі па сабе след у люстрацыях украінскіх старостваў з 1565 г.

Сярод даходаў барскага староства згадваецца між іншымі памежчына. Люстратар тлумачыць, што гэта аплата, «*kiedy który człowiek obyczajem pogranicznym swawolnym weźmie sobie czyną dziewczę albo wdowę, albo opuszczoną za żonkę, iż z nią chce mieszkać dawa trzy grzywny na zamek*» [«калі каторы чалавек памежным свавольным звычаем в озыме сабе чыно дзеўку, альбо ўдаву, альбо кінутую за жонку, (дык за тое,) што хоча з ёю жыць, дас трэы грыўны на замак»]⁴⁴. Гэтая «цывільная сужонствы», якія адміністрацыя цярпела ўзамен за аплату, але якія ўжо проці паставіліся «*statu chnym*» (стальным) сужонствам, дабраслаўленым у царкве⁴⁵, не складалі харктэрнае рысы памежнага барскага староства. І ў размешчаным далей ад мяжы ратненскім старостве на Валыні існаваў у XVI г. даход, які фігураваў пад называю пачарэўшчыны. Люстратар так тлумачыць яго сутнасць: «*Poczerewszczyzna alias gdy który człowiek tam, jako na pograniczu litewskim, tak na wiarę z wdową albo z dziewczą chciał mieszkać, tedy obo szli na zamek i dawali pewną sumę pieniędzy, żeby im tego dopuszczone; i innych wymysłów niepobożnych było dosyć. Ale iż takowe rzeczy są przeciwnie Panu Bogu i ku skażeniu obyczajów dobrych, przeto jegomość pan Stanisław Miskowski, wojewoda krakowski, a starosta miejsca tego, srodze zakazał urzędnikom swym, aby takich rzeczy nie brali, i owszem aby karali swawolne wieżę i gardlem, jakoż tak czynią. Jakoż to rzecz szuszną uczynić raczył, gdyż jest stróżem zakonu Bożego*» [«Пачарэўшчына, інакш кажучы, калі які чалавек там, як на літоўскім памежжы, проста на веру хацеў жыць з ўдавой або з дзеўкаю, тады абое ішлі на замак і давалі пэўную суму грошай, каб ім гэта дазволілі; і іншых непабожных выдумак было досыць. Але паколькі такія рэчы праціўныя Пану Богу і (накіраваныя) на скажэнне добрых звычаяў, то ягомасць пан Станіслаў Міскоўскі, кракаўскі ваявода і стараста гэтага месца, сурова забараніў сваім ураднікам браць такія рэчы, і (загадаў), каб каралі свавольных вежай і горлам, раз так робяць. І гэта ён меў ласку ўчыніць слушную реч, бо ён стораж закону Божага»]⁴⁶. Тут мы

назіраем зняслаўленне даўняга звычаю, які дзеля фіскальнага інтарэсу ўрада доўга цярпелі, нягледзячы на супяречнасць яго з прынцыпамі, якія прадстаўляла ўлада (адсюль вызначнне «памежным свавольным звычаем»), і ўвядзенне — з ужыццём суроўых сродкаў прымусу — юрыдычных нормаў, згодных з патрабаваннямі касцельнага права. У сувязі з гэтым мяняеца і значэнне тэрміну «паемшчына». На землях Галіцкае Русі, якія даўжэй і суроўей паддягали ўла-дзе каралеўскіх ураднікаў, і дзе «нязбожныя» звычай былі ўжо выкарененыя, яна ў другой палове XVI ст. азначала аплату за шлюб падданых праваслаўнага веравызнання, якая складала дадатковы цяжар у парашункі з каталіцкім насельніцтвам⁴⁷. Можна, аднак, дапускаць, што першапачаткова яна мела тое саме значэнне, якое захавала ў памежным барскім старстве, дзе, падобна як у ратненскім, даўнія стасункі заставаліся больш жывучымі ⁴⁸.

К. Саханевіч уважаў, што невянчанае сужонства, «такое тыповае для рускіх стасункаў, можна лічыць рудыментарнай прая ваго рабства»⁴⁹. Гэты погляд грунтаваўся на існаванні шлюбных аплатаў, якія на рускіх землях падданыя сплочвалі ў выглядзе шлюбнаекуніцы альбо паемшчыны ўзамен за дазвол на заключэнне шлюбу. «Пра шлюб, заключаны *in facie ecclesiae*, — сцвярджаў ён, — нельга было і падумаць, бо вырашальным момантам была індывідуальная воля пана, а не выяўленне волі з боку раба».

Разбяром аргументаў наасць гэтага погляду. Што да харектару выплаты куніцы ўзамен на дазвол на шлюб, дык надумку В. Абрагама першапачатковая яна была «үсеагульнаю княскаю данінаю, якую потым князі адступілі баярам у іхных маёнтках»⁵⁰. Калі б мы нават непагадзіліся з В. Абрагамам, што генетычна куніцу лъга аднесці да X ст.⁵¹, а абмежаваліся першыядам, калі яна выступае ў крыніцах, г. зн. пачынаючы ад XV ст., аказалася б, што яна не мае нічога супольнага з рабствам, бо гэта была даніна, прадыктаваная фіскальнымі інтарэсамі дзяржаўнае ўлады. Пра гэта могуць сведчыць згадкі пра ўвядзенне куніцы намеснікамі ў драгічынскім павеце — гэтую «навіну» гаспадар адхіляе ў прывілеі для места Высокага ў 1503 г.⁵² Неўзабаве ў прывілеі для кіеўскае зямлі мы зноў чытаєм пра шлюбную куніцу як пра «навіну», якую гаспадар з панамі-радай абмежаваў толькі тымі выпадкамі, калі дзёчына выходзіць па-за межы воласці⁵³. Мы звязвалі б гэтаз развіццём фіскальнасці дзяржаўнае адміністрацыі, а не з рабствам, паколькі насельніцтва на ўкраінскіх землях карысталася — як вядома — нашмат большай свободай, чым дзе яшчэ. Праўда, прывілей для смаленскага зямлі ад 1505 г. казаў пра шлюбную куніцу, якая бралася ад усяго на-

сельніцтва⁵⁴.

Погляд Саханевіча, згодна з якім шлюбная куніца звязвалася з невянчаным шлюбам, супярэчыць крыніцам. Як мы адзначалі вышэй, люстрацыя 1565 г. выразна адрознівала куніцу, якая плацілася пры сужонстве, спалучаным з касцёльным шлюбам, ад такіх аплат, як паемшчына (у барскім старостве) ці пачарэўшчыны (у ратненскім), якія сплочваліся пры невянчаных саювах. Невянчаныя сужонствы былі вядомыя ва ўсіх слаях заходнерускага грамадства, чаго не было б, калі б такія сужонствы спалучаліся са станам на волі сялянскага насельніцтва (якота, як жывога з'явішча, на тагачаснай Украіне не відаць) альбо выводзіліся з яго генетычна. Таму мы мусімадкінць усю Саханевічаву аргументацыю.

Вось жа, мы сцвярджаем значне распаўсюджанне невянчаных сужонств у розных грамадскіх слаях, пры тым, што найчасцей яны заключаліся сярод простага люду⁵⁵. Узнікалі яны праз распачынанне трывалага сужыцця і лічыліся ў вачах грамадства легальнымі без ніякіх дадатковых фармальнасцяў у выглядзе святкага вяселля або царкоўнага шлюбу⁵⁶.

Фармальнае права, як царкоўнае, так і дзяржаўнае, адмаўляла ў той час невянчаным сужонствам у харэстары легальнага саюзу, аднак судовая практика не прыняла гэтага пазіцыі і — няраз з ваганнямі — трактавала іх як сужонствы, але другарадныя, горшыя за вянчаныя сужонствы, алелепышыя зазвычайны канкубінат.

Невянчаныя сужонствы касаваліся вельмі лёгка, часта для гэтага хапала праста кінуць партнёра.

Характэрнаю рысаю невянчаных сужонств — было самастойнае становішча ў іх жанчыны, якая ўступала ў гэты саюз на падставе ўласнага рашэння (хочы нельга абмінуць і ўдзелу сваякоў у падобных саюзах) і сама магла выклікаць яго разрыў. Невянчаныя сужонствы ўяўляліся Лявіцкаму як «вольная ўмова, якую мужчына і жанчына заключаюць згодна з уласнай ахвотай і якая трывае патуль, пакуль абодва бакі таго жадаюць»⁵⁷. Тут прысутнічае адчувальная тэнденцыя да ідэалізацыі, бо становішча жанчыны ў тых часы — як эканамічнае, так і грамадскае — было далёкім ад роўнасці з мужчынам; і тым не менш элемент свабоды быў тут адноснамоцны, што знаходзіла выраз — і рэакцыю — у цытаваных вышэй ацэнках польскіх люстратараў.

Ужо ў XVI ст., атым больш у XVII ст., невянчаныя сужонствы было радзейшаю формаю, якая саступала месца шлюбу, заключанаму пры ўдзеле святара. Зоймемся, у сваю чаргу, гэтай другой, больш паўсюднаю формаю заключэння шлюбу.

Б. Роля царкоўнага шлюбу ў заключэнні сужонства. Не толькі паспаліты люд, але і вярхушка грамадства не надавала касцёльнаму шлюбу вырашальнага значэння. Яго роля ў заключэнні сужонскага саюзу мела па сутнасці другарадны характар. Пра гэта сведчаць шматлікія крыніцы з XVI і XVII ст. Так, у 1570 г. князь Якуб Чатвяртынскі прызнаў перад луцкім гродскім судом, што згаварыў дачку пані Багданы Гараінавай, панну Ганну, заручыўся з ёю і прызначыў дату вяселля праз восем месяцаў, а калі б на той час «панны Ганны за себе в малженьство выдати не хотел», меўся плаціць закладу 150 коп грошаў. Аналагічна і пані Гараінава мелася адказваць матэрыяльна, калі б «*отдати не хотела*»⁵⁸ сваю дачку за яго замуж.

Падобныя стасункі адностроўваў дакумент, складзены маршалкам Васілём Загароўскім у 1570 г. Загароўскі заяўляе ў ім, што «*эмовил есми и поилюбил в стадло малженское за себе княжну Катерину [Заслаўскую] и рок певный оному веселю на oddане девки за мене в стан малженский зложили ... А еслыбы я на том рок кроме двух причин: хоробы своее и службы господарское земское, з приятельми своими приехати и оного веселя кончитьи не хотел и ... княжны Катерины в малженство за себе не взял, маю и повинен буду заруки заплатити три тысячи коп грошей, а иходы и наклады*»⁵⁹.

Вось жа, заручыны, спалучаныя з царкоўным шлюбам, складалі — як вынікае з прыведзенага тэксту — толькі ўступныя акты ў справе заключэння сужонства. Вырашальнае значэнне мела толькі вяселле, прызначанае на пэўны тэрмін. А паколькі заручыны, як і царкоўны шлюб, яшчэ не спараджалі забавязання на заключэнне сужонства, ад якога бакімаглі адступіць, в высокі заклад (зарука) павінен быў гарантаваць, што жаніх прыбудзеў прызначаны тэрмін (рок) і канчатковая заключыць сужонскі саюз.

У 1575 г., у сваю чаргу, валынская зямянка Аляксандра Цяткоўская з братамі-апекунамі яе дачкі стала перад уладзімірскім гродскім судом, заяўляючы, што са згоды тае ж дачкі панны Ганны яе «*эмовили и поилюбили и водле обычая нашего христианского звенчати дали*» з панам Фёдарам Шышкам. Толькі пасля царкоўнага шлюбу апекуны звярну-ліся з просьбаю, каб урад даў згоду на сужонства⁶⁰. Урад не знайшоў у такой паслядоўнасці нічога недарэчнага.

Ён спраўдзіў — згодна са Статутам — ці мае нявеста спраўныя гады і ці жадае выйсці за пана Шышку. Атрымаўшы ад яе адпаведную заяву, суд выдаў жаданы дазвол на заключэнне сужонства, ігнаруючы той факт, што царкоўны шлюб ужо адбыўся. Відаць, ён не надаваў гэтаму вялікае вагі, паколькі шлюб не быў спалучаны з вяселлем.

За пару гадоў перад тым, у 1571 г., таксама на Валыні, княжна Ганна Масальская згаварыла сваю дачку Марыю за пана Канстанціна Яловіча-Малінскага. Адбыўся царкоўны шлюб, а вяселле прызначылі праз год⁶¹. Тым часам, аднак, княжна змяніла намёры і адvezла дачку да старэйшага сына на ад першага шлюбу — падкаморага Аляксандра Сямашкі, які не прызнаў заключанага шлюбу і гразіўся аддаць сястру за свайго конюха, пакуль Марына не адпісала яму трэць бацькоўскага маёнтка. Толькі тады ён згадзіўся на замуства сястры, агаварыўшы, аднак, што абрад царкоўнага шлюбу павінен адбыцца другім наваратам⁶². У тыя ж часы на той жа Валыні каралеўскі маршалак Пётр Кірдзей-Мыльскі заключыў дамову з зяцем, хэлмскім падчашым Янушам Крупскім, што жонка гэтага апошняга павінна заставацца ў дому бацькі, пакуль малады не выплаціць вена і не ўручыць цесцю адпаведнага выпісу з земскіх кніг. Толькі тады жонка разам з пасагам мелася быць аддадзена мужу⁶³. У сваю чаргу змянін Андрэй Нямірыч, стоячы ў 1584 г. у гродскім урадзе, паказаў, што са згоды бацькі панну Марыну Храптавічанку, сястру біскупа наміната ўладзімірскага і берасцейскага «за ласкавым братии тое панны ... и всех кревных, повинных, ведлуг приказанья Божего в стан малженский себе змовил и пошибил и рок веселю, зложеноый мне от его милости отца владыки, принял». З працы дакумента вынікае, што змовіны, умацаваныя царкоўным шлюбам (Нямірыч кажа: «Учинивши присягу то ест шлюб ... в малженство святым обетом есми уступил»), тычыліся ўсталявання пасагу і вена, на што былі складзеныя адпаведныя дакументы. Само вяселле мелася адбыцца праз нейкі час⁶⁴.

Як відаць, у XVI ст. актам, які вырашаў пра заключэнне шлюбу, быў не царкоўны шлюб, а свецкае вяселле, спалучанае з пакладзінамі, якоетолькі і спрычыняла — паводле тэрміналогіі крыніц — «дажананне скутэчнага малжэнства»⁶⁵. Шлюбу, таксама і сярод праваслаўнае арыстакратыі, не надавалася вялікага значэння, паколькі гэты акт — які адбываўся *in facie ecclesiae* — можна было ці праігнараваць, ці казаць паўтарыць, што, зрешты, было адно і тое ж. Царкоўны шлюб не прадвызначаў заключэння сужонства. Але наогул ён спалучаўся ў часе не з вяселлем, а са змовінамі — актам уступнага харектару, які ўсталёўваў умовы будучага сужонства. Можна дапусціць, што рэлігійны абрад павінен быў дадаць умове змовін вагі і умацаваць яе. На практыцы, аднак, царкоўнаму шлюбу — як мы бачылі вышэй — не надавалася вялікага значэння. З гэга ж прычыны бакі, якія праводзілі змовіны — а імі былі, як правіла, бацькі або апекуны нявесты і жаніху

суправаджэнні сваякоў і сяброў — лічылі неабходным, незалежна ад шлюбу, гарантаваць іх выніковасць грашовым закладам, які называўся таксама зарукай⁶⁶. Ён меў характар закладнога штрафу на той выпадак, калі шлюб, ужо асвечаны царквою, ёсць здзейсніцца. Такі заклад, служачы сродкам умацавання забавязанняў, лепш адпавяддаў, харектару змовінаў, зместам якіх былі перадусім дамовы маёмынага зместу, звязаныя з будучым сужонствам (выправа, пасаг, вена, дажывоцце і г. д.).

Роля шлюбу нагадвала тут ролю заручын у заходній царкве. З уласна заручынамі мы сутыкаемся ў вядомым матэрыяле толькі аднойчы. Паказальна, што нарачоная, заручаная перад абліччам царквы, названа ў дакументе «жною обручоню»⁶⁷. Як відаць, на тагачаснай Украіне не было яснасці наконт ролі заручын. Гэта спалучалася — як мы пабачым — з іх становішчам у кананічным шлюбным праве ўсходніх царкви.

Такая спецыфічная роля царкоўнага шлюбу захоўвалася і ў XVII ст. Пра гэта сведчыць дакумент з 1634 г., складзены ўжо на польскай мове. Багатая валынская сям'я Стрыбелаў выдала дачку Катарыну замуж за пана Яна Ярмалінскага. Пасля царкоўнага шлюбу быў складзены шлюбны контракт, згодна з якім вяселле было адкладзена на два з паловай гады. Увесь гэты час павяянчаная сужонка ягомасці пана Яна Ярмалінскага будзе заставацца пры сваёй бабулі аж да надыходу... вяселля» (*«małżonka poślubiona jegomości pana Jana Jarmolińskiego przy ...babce swojej aż do nastąpienia ... wesela zostawać będzie»*). Абодва бакі аваязіліся захоўваць веру пад закладам 100 тыс. польскіх злотых і кампенсацыі за панесеныя страты. Сярод сведкаў гэтага контракту стаялі подпісы прысутных на шлюбе мітрапаліта кіеўскага Пятра Магілы і архімандрыта бўручскага Філона Кізарэвіча⁶⁸. Як відаць, яны лічылі цалкам магчымым падпісацца пад актам, які па сутнасці адмаўляў ролю царкоўнага шлюбу, вызначаную праваслаўным кананічным правам⁶⁹.

Адгэтуль — магчымасць разарваць сужонства, пакуль не было вяселля. Разрыў даваў права толькі патрабаваць кампенсацыі за панесеныя матэрыяльныя страты. З Падолля паходзіць справа ад 1584 г., у якой бацька жаніха патрабаваў ад бацькі нявесты кампенсацыі за выдаткі, панесеныя ў сувязі з падрыхтоўкай шлюбу, разарванага ўжо пасля царкоўнага вянчання⁷⁰. Гэта практыка захоўвалася ў асаблівіх кан-

сервагутных рэгёнах яшчэ XVIII ст. У 1722 г. у Оўруцкім ваяводстве (якое звалася Кіеўскім Палессем) праваслаўны шляхтіч Васіль Выгоўскі абавінавачае перад старастам сям'ю Вяжбіцкіх, што згаварылі за яго дачку і нават правялі царкоўнае вянчанне, пасля чаго, не чакаючы вяселля, аддалі замуж за іншага. Выгоўскі ён прад'яўляе правоў на павячаную з ім сужонку, а толькі патрабуе кампенсацыі за «*икоды и дысгонор*», як то звычайна рабілася пры парушэнні змовінаў⁷¹.

Гэтае стаўленне да царкоўнага шлюбу мы звязываем з фактам, што ва ўсходняй царкве, у адрозненіе ад заходняе, рана адбылося зліццё акта заручын, які адбываўся *урачыста in facie ecclesiae*, з царкоўным актам шлюбу⁷². Усё сведчыць пра тое, што атаясамленне заручын і шлюбу (двох сакральных актаў, якія, згодна з практикаю ўсходняе царквы, адбываюцца разам у адзін дзень), накладаючыся на звычайнае заходнерускае права, якое адрознівалася змовіны і здавіны, звязала шлюб са змовінамі, тым часам як вяселле засталося свецкім актам.

Гэта спарадзіла глыбокія адрозненні паміж звычайным правам на землях Літоўскае Русі і кананічным правам ўсходняе царквы, якое фармальна — праз «*Кормчие Книги*» — дзейнічала і на землях над Дняпром і Дзіснаю. У адрозненіе ад царкоўнага права, дзе падставаю сапраўднасці сужонства лічылася захаванне ўрачыстасці формы абраду⁷³, у звычайным праве літоўска-рускіх земляў аб сапраўднасці сужонства вырашала вяселле — свецкая, публічная ўрачыстасць, якая спалучалася са спаўненнем сужонства. Толькі ў вяселлі знаходзіла выраз воля бакоў, можа не столькі саміх маладых, колькі іх сем'яў, асабліва калі ішлося пра нявесту. Звычайнае права разумела сужонства як умову, якая выконвалася шляхам вяселля і спалучанага з ім спаўнення сужонства. А змовіны, аддзеленыя ад вяселля большым ці меншым прамежкам часу, мелі харектар уступнага акта⁷⁴, цэнтр цяжару якога ляжал у маёмасных дамовах. Змовіны, нават калі з імі спалучаўся — што, напэўна, было правілам — царкоўны шлюб, не былі непарушнай дамовою, як то пастанаўляла права ўсходняе царквы з 1084 г., калі Аляксей I Камнін прыраўнай паводле важнасці ўрачыстыя заручыны да шлюбу. Наадварот, шлюб, які атаясамліваўся са змовінамі, спараджаў толькі — як мы бывалі — абавязак выплаціць штраф і заклад (заруку), калі такі быў прызначаны на выпадак недавяршэння шлюбу. З тae ж прычыны ў звычайным заходнерускім праве не заручыны набліжаліся да шлюбу, як гэта мела месца ў праве ўсходняе Царквы, а шлюб атаясамліваўся з заручынамі, якія маглі быць скасаваныя. Такім іх, зрэшты, ведала яшчэ звычайнае права Маскоўскае Русі, таксама адыходзячы, хоць не так далёка, як літоўска-рускае, ад царкоўна-візантыйс-

кага⁷⁵. Другасную ролю царкоўнага шлюбу можна тлумачыць, на нашу думку, тым, што ён з'явіўся тады, калі звычаўская свецкая форма сужонства (змовіны — вяселле) ужо цалкам склалася. І ён як бы прычапіўся да аднаго з гэтых актаў, менш важнага. Гэта сведчыць пра малую вагу, якая напачатку надавалася рэлігійнаму акту пры заключенні шлюбу.

Таму канстытутыўным актам для ўзнікнення шлюбу надалей заставалася вяселле. Яно адбывалася згодна з усталяванымі звычаямі, ва ўрачыстай форме, спалучалася са спаўненнем шлюбу⁷⁶ і надавала яму характар акта, заключанага публічна, чаму спадарожнічала грамадская санкцыя.

Такім чынам, у шлюбах праваслаўнага насельніцтва мы можам вылучыць дзве формы:

а) Нефармальная — заснаваная на волі жаніха і нявесты, якія праз трывалае супольнае жыццё стваралі стан, які называўся невянчаным сужонствам. У свядомасці значнае часткі грамадства яно лічылася сапраўдным, але на практицы трактавалася як сужонства горшое, як бы другога гатунку, якое пакрысе апускалася — што харектэрна, захоўваючы даўнейшую назvu — да ўзорёню незаконных сувязяў.

б) Фармальная, канстытуцыйным актам якое служыў урачысты свецкі вясельны акт, а перад ім адбываліся змовіны — маёмасная дамова і часта спадарожны ёй царкоўны шлюб. Абодва гэтыя акты мелі ўступныя харектары, выклікаючы, у выпадку, калі б да заключэння шлюбу не дайшло, толькі прыватна-маёмасныя наступствты⁷⁷.

Параўноўваючы гэты стан рэчаў з даўнейшым польскім шлюбным правам, мы знайдзем нямала падабенстваў. І на польскіх землях шлюб у перыяд хрысціянізацыі краю насыў свецкі харектар. У ім вылучаліся два акты, якія ішлі адзін за другім: змовіны і здавіны. «Актам, які вырашаў заключэнне шлюбу, — сцвярджаў В. Абрагам, — былі толькі здавіны, а змовіны першапачаткова мелі толькі значэнне акта, які абгрунтоўваў завяршэнне здавін, але пазней яны атрымалі галоўную вагу ў сферы маёмасных санкцыяў»⁷⁸. Здавіны, якія даходзілі да завяршэння пры чынным узделе сем'яў і крэўных маладых, былі публічны, урачысты юрыдычны акцыяй, зместам якое было заключэнне шлюбу⁷⁹.

Адначасова ў найдаўнейшым польскім праве існавала другая, нефармальная форма заключэння шлюбу, грунтаваная на трывальным сужыцці без спаўнення фармальнасцяў змовін і здавін, дзе ўсё выра-

шала згодная воля бакоў⁸⁰. Перасяленне дзяўчыны ў дом мужчыны з мэтаю трывалага сужыцця яшчэ напрыканцы XII ст. было ў феадаль-ным асяроддзі — як вызначыў А. Вэртуляні — «сапраўдным сужонскім саюзам паводле земскага права». Муж мог аддаліць ад сябе такую жонку без юрыдычных цяжкасцяў⁸¹. Калі, аднак, у Польшчы пад уп-ливам права каталіцкае царквы свецкае сужонства ў абедзівую яго формах рана прыйшло ў занядбад, то на літоўска-рускіх землях яно фіксуецца ў XVI і нават у XVII ст.

Павучальным можа быць і супастаўленне са шлюбам у расейскіх сяляну XIX ст. Вядомы этнограф А. Ефіменка давяля, што ў народным разуменні шлюб надалей заставаўся свецкім актам. Дамова была сутнасцю сялянскага шлюбу, а ўсе астатнія акты, як рэлігійны абраад, так і звычаёвае сімваліка, мелі другаснае, падпарадкаванае значэнне. У сялянскай супольнасці шлюб, зрэшты, насіў харектар умовы не столькі двух індывідаў, колькі шырэйшых групаў, сем'яў, разам з іх сябрамі, якія бралі чынны ўдзел у рэалізацыі дамовы⁸². Пагаджаючыся з тэзаю пра свецкі харектар шлюбу ў расейскай вёсцы, С. Пахман зрабіў націск не на дамове, якая яго канстытуяла, а на самім з'явішчы, якое ён акрэсліваў як «спецыфічны юрыдычны стан дзвюх асобаў рознага полу ... які меўся працягвацца цэлае жыццё і быў умацаваны санкцыяй грамадскага прызнання»⁸³.

Гэтае парайднанне — калі мы яшчэ супаставім яго з вядомымі слядамі звычаёвага права ў сярэднявечнай Заходній Еўропе, якія паказваюць, што ў германскіх і раманскіх краінах вырашальну ролю адыгрываў не фармальны акт (згода жаніха і нявесты, *выказаная in facie ecclesiae*), як таго жадала рымска-кананічнае права, але спаўненне сужонства⁸⁴ — паказвае, як глыбока ў мінувшчыну сягалі карані гэтых формаў. На Літоўскай Русі (разам з Украінай), дзякуючы спры-яльнym умовам, якія мы паспрабуем вызначыць ніжэй, яны захоўваліся доўга, складаючы каштоўную крыніцу для дос-ледаў нашмат шырэйшых, чым гісторыя звычаёвага права аднаго толькі Вялікага Княства або Ўкраіны.

Палюбоўныя разводы і разводныя справы перед свецкімі судамі

Увагу даследчыкаў здаўна прыцягвала лёгкасць працэдуры разводу і асабліва шырокое распаўсюджанне разводаў з узаемнае згоды на Заходній Русі. Некаторыя, як А. Лявіцкі і А. Загароўскі, меркавалі, што ў падвалінах гэтага стану рэчаў ляжала спрадвеку закарэненая

пераканнне рускага грамадства, што шлюб — гэта ўмова, якая свабодна заключаецца і развязваецца згодна з воляю бакоў⁸⁵. На Захадній Русі даўнія звычай захоўваліся лепш, чым на Маскоўскай Русі, якая знаходзілася пад уплывам візантыйскага аскетызму і манаршага дэспатызму⁸⁶. Іншы погляд выводзіў свабоду разводаў — супяречную патрабаванням кананічнага права ўсходнія царквы, якое дапускала развод толькі з дакладна акрэсленых прычын — якраз з перанятага візантыйскага права. З гэтым парадаксальным на першы погляд пунктом гледжання, які аргументувае фактам, што праваслаўнае кананічнае права ўвабрала ў сябе шматлікія імператарскія ўказы, выступіў А. Лебедзеў⁸⁷, а ў польскай літаратуры ў дачыненні да Галіцкае Русі яго развіў К. Саханевіч⁸⁸. Абодва аўтары адзначалі існаванне на тэрыторыі Візантыі *divortium ex consensu* [разводу паводле згоды], прызнанага Навелаю 140 імператара Юстыніяна II 566 г.⁸⁹ Заўважым, што далейшая візантыйская практика была ў гэтым пытанні хісткаю. Як «Іомаканон на 14 тытулаў», дапоўнены патрыярхам Фоціем (каля 883 г.), які стаў — з 920 г. — афіцыйным кананічным зборам, так і сучасныя яму наступныя імператарскія зборы: *«Prochiron Nomos»*, *«Epanagoda»* і *«Bazyliki»* (усе з апошняе чвэрці IX ст.) займаюць пазіцыю абмежавання разводаў⁹⁰. У прыватнасці, развод са згоды бакоў у прынцыпе даваляўся толькі ў выгадку, калі сужонкі меліся ісці ў манастыры⁹¹. Няяснасць тэкстаў і адрознае звычаёвае права былі прычынай таго, што практика разводаў на падставе згоды бакоў перад абліччам свецкіх уладаў захоўвалася доўга, пакуль не была канчаткова ліквідавана за панавання імператара Яна Камніна [Jana Komnena] у XII ст.⁹² Яе захаванне яшчэў другой палове стагоддзя засведчыў лацінскі пісьменнік Гуга Этэрэяну, які пасля наведання Візантыі пісаў, што там сужонкі, незадаволеныя адно адным, разрываюць шлюбны саюз і без перашкод заключаюць новыя шлюбы, прычым усё гэта адбываецца перад свецкаю ўладай⁹³. Падобенства паміж гэткім станам рэчаў і стасункамі, якія панавалі на заходнерускіх землях, скілі К. Саханевіча да прыняція тэзы, што на Русі візантыйска-царкоўнае права, сутыкнуўшыся з айчыннымі паганскімі формамі, прыпадобніла іх цягам практикі да візантыйска-царкоўных формаў, і наадварот — мясцовыя звычай зазналі мадыфікацыю паводле паняцця ў царкоўнага права⁹⁴.

Гэтая тэза не знаходзіць, аднак, дастатковага аргументавання ў матэрыяле крыніц; больш за тое, яна супярэчыць тым крыніцам, якія паказваюць, што ўспрынятае рускаю царквою візантыйскае царкоўнае права ад пачатку супярэчыла агульнай на Русі практицы, якая напэўна сягала яшчэ да хрысціянскіх часоў⁹⁵.

З цытаванага ўжо «Послания» мітрапаліта Іаана (канец XI ст.) і найдаўнейшых помнікаў візантыйскага права, якія ўжываліся на Русі, недвухсэнсоуна вынікае, што кананічнае права ўсходніе царквы займала пазіцыю, рашуча варожую свабодзе разводаў. «Кормчая Кніга», вядомая на Русі ўжо з XI ст., а афіцыйна прынятая расейскаю царквою на Ўладзімірскім саборы 1274 г., усваіў найдаўнейшай рэдакцыі ведала разводы толькі на падставе акрэсленых выпадкаў, такіх, як чужаложства, невылечная хвароба (праказа), няволя і да т. п., але не на падставе ўзаемнае згоды. Гэтаксама і «Закон Судныі Людем», вядомы на Русі найпазней XII ст.⁹⁸, дапускаў развод толькі ў некалькіх выразназначаных выпадках, падкрэсліваючы прынцыповую неразлучальнасць шлюбу⁹⁷. Грунтаваныя на Номаканоне найстарэйшыя тэксты «Свитка Ярославія» (усходняя група, кароткая рэдакцыя), якія адносяцца да сярэдзіны XII ст.⁹⁹, прадугледжвалі пакаранні як за пакіданне жонкі мужам без яе віны, так і за развод на падставе ўзаемнае згоды¹⁰⁰. Вось жа, царкоўнае права, пацвярджаючы гэтаю нормаю існаванне ў рускай практицы разводаў на падставе згоды бакоў, заняло ў дачыненні да іх з найдаўнейшых часоў непрыязнную, а пазней і адкрыта варожую пазіцыю¹⁰⁰.

Такім чынам, калі ад пачатку права ўсходніе царквы вызначалася адмоўным стаўленнем да разводаў паводле згоды бакоў, то на якой падставе лъга прыняць рэцэпцыю Русью свецкае візантыйскае практикі? Бо ж гэтая рэцэпцыя адбывалася — як добра вядома — праз царкоўнае права. А паколькі гэты шлях у дадзеным выпадку неактуальны, то і тэза пра рэцэпцыю, на нашу думку, павісае ў паветры. Руская царква ад пачатку намагалася выкараніць разводы паводле згоды бакоў. Калі на Русі гэта доўга не ўдавалася, то трэба патлумачыць, якія былі прычыны гэтага (падобныя маглі існаваць раней і ў Візантыйі). Аднак каб казаць пра рэцэпцыю, аднаго падабенства яшчэ недастатковая. Трэба найперш вызначыць, якім шляхам яна магла адбыцца. А гэлага, здаецца, зрабіць немагчыма.

На распаўсюджанасць разводаў паказваюць ад мяжы XV і XVI ст. шматлікія акты гаспадароў, дзе тыя звязралі ўвагу на паўсюднасць гэлага з'явішча сярод праваслаўнага насельніцтва Вялікага Княства. Па ѿлькі яны тычацца галоўным чынам юрысдыкцыі ў шлюбных справах, гаворка пра іх пойдзе ў наступным раздзеле.

На землях русінай Вялікага Княства Літоўскага развод часцей называлі «розпутем, розпушченем»¹⁰¹, сярод мяшчан часам «разлукай». Найчасцей, зрешты, ён фігураваў у вядомых нам актах пад эўфемістычнаю назвой «wzajemnego wyzwolenia z małżeństwa»

[«узаемнага вызвалення з сужонства»] альбо «*wypuszczenia z małżeństwa*» [выпушчэння з сужонства], узаемнага, бо — якуже казалася — тыповаю формай разводу быў развод паводле згоды бакоў. Яго можна было здзейсніць, зрабіўшы заяву ваўра-дзе. Абодвабакі з'яўляліся перад ураднікам, які вёў книгі, і згодна абвяшчалі жаданне разарваць шлюб, што ўпісалася ў книгі. Упісанне ў книгі мела на мэце фармалізацыю дамовы пра развод, у падставах якое ляжала згодная заява пра волю бакоў. Менавіта такі харектар насіў развод, здзейснены перад гарадзенскім судом у 1557 г. Стаяўшы перад судом, гаспадарскі дваранін Іван Таруса разам з жонкай Марынаю згодна засведчыл, што ўзаемна вызваліліся з шлюбных путаў, аўмову паміж сабою ўмацавалі закладам. Той з сужонкаў, які б у будучыні стаў прад'яўляць правы на другога сужонка, павінен згодна з гэтым заплаціць вызначаны заклад на карысць манарха¹⁰².

Тут — як мы пераканаемся — мы маєм тыповую дамову пра развязанне шлюбу, якая змяшчае формулу адмаўлення ад права на вяртанне стану сужонства, падмацаваную закладам.

Гэтаксама стаялі справы і на Валыні. У 1564 г. перад падстараствам на замку ў Луцку, як прадстаўніком гродскага ўрада, зямянка Марыя Борзабагатая-Красенская, дачка тагачаснага луцкага біскупа-намінаты Івана Борзабагатага, заявіла, што дзеля няспынных спрэчак з мужам, панам Яцкам Дабрыльчыцкім, робіць яго вольным ад шлюбу і дазваляе яму жаніцца, з кім захоча, а ёй будзе вольна выйсці замуж, за каго захоча. Сыны меліся застацца пры бацьку, дачка — пры маці. Сугучную з гэтым заяву зрабіў муж, пасля чаго абодва бакі ўмацавалі свае заявы ўзаемным закладам¹⁰³.

У 1572 г., у сваю чаргу, разглядалася разводная справа в алынскага шляхціца Сямёна Храптовіча-Багурынскага, жнатаага з Раінаю Русінаўнаю-Берастэцкаю, чый бацька, Андрэй Русін, быў ад 1571 г. праваслаўным біскупам-намінатам пінскім і тураўскім. У ходзе гэтае справы абодва бакі прыбылі ў гродскі ўрад у Луцку, каб зрабіць заяву пра развод з узаемнае згоды¹⁰⁴, але Храптовіч пажадаў, каб ягоная жонка не толькі заяўляла пра згоду на «вызваленне з сужонства», але і выдала яму «лист розпустны», на што бацька Раіны, біскуп Русін, не хацеў пагадзіцца, цвердзячы, што гэта было б «з убліженем доброе и цнотливое славы моей и ея» [«знявагаю яе і мае добрае і цнотлівае рэпутацыі»] (відавочна таму, што ў гэтым лісце Раіна мелася ўзяць віну на сябе) і што дамова, заключаная з пасярэдніцтвам палюбоўных суддзяў

(«приятелей зобапольных»), датычыла толькі заявы перад урадам¹⁰⁵. Заявы гэтыя, зрэшты, былі цалкам дастагкаю формаю для паспяховасці разводу. Пра гэта найлепш сведчыць пазнейшая практыка, калі і ў XVII ст. хапала згоднае заявы бакоў, запісанае ў кнігі. Заява такая магла складацца не толькі ва ўрадзе, але і перад дамініяльнымі панам. Так, у 1609 г. слуга пана Яна Лахадоўскага — вугорац Януш Надзь пасля некалькіх гадоў нязгоднага сямейнага жыцця з Аннаю, дачкою Андрэя Яданскага, баярына таго ж пана Лахадоўскага, стаўшы з жонкаю перад яго ablіччам, заявіў, што «*dobrowolnie ja żonę swoją wolną uczyniłem od stanu małżeńskiego, a także i ona mnie... wolnym uczyniła od stanu małżeńskiego*» [«я до браахвотна зрабіў жонку сваю вольнай ад сужонскага стану, а таксама і яна мяне... вольным зрабіла ад сужонскага стану»]. Да гэтага прыватнага дакумента, які дапаўняў вусныя заявы, прыклалі пячаткі пяцёра запрошаных сведкаў, у тым ліку — што характэрна — ажно троі праваслаўныя святары¹⁰⁶, пасля чаго ён быў аблатаваны. Тут мы маєм спалучэнне заявы перад панам і прыватнага дакумента, аблатаванага ў гродзе, відавочна з увагі на пасярэдніе становішчаразводнікаў, бо яны нে належалі да звычайных падданых.

Калі шляхта складала заявы пра развод у гродскім су-дзе, то мяшчане рабілі гэта перад сваёю ўладаю — магістратам¹⁰⁷. У 1585 г. магіллёўскі мешчанін Андрэй Акулініч з жонкаю Марыяй прасілі запісаць у магіллёўскія гарадскія кнігі, што так сама, як яны добраахвотна заключылі паміж сабою шлюб, так цяпер у час голаду, не маючы сродкаў да жыцця, добраахвотна яго развязваюць¹⁰⁸. Аналагічных дамоваў, занесеных у кнігі места Магілёва з першых паловы XVII ст., мы ведаєм багата¹⁰⁹. Яны сведчыць аб усталяванай у гэтым дачыненні гарадской практыцы.

Пераходзячы, у сваю чаргу, да сялянскага насельніцтва, сцвердзім, што паводле матэрыялаў люстрацыі ўкраінскіх старостваў ад 1565 г. сяляне, якія хацелі атрымаць развод, мусілі ісці да старасты (падстарасты) і заплатіць яму пэўную суму ў якасці разводнага альбо платы за роспуст¹¹⁰. Першапачатковая гэтая плата, як і плата за шлюб, была звычайнай крыніцай даходаў уладара. На гэта паказвае прывілей ад 1465 г., выдадзены княжною Ўльянаю Кобрынскай разам з сынам іхнаму слугу Юду, якому княжна надала гарадскую царкву ў імя апосталаў Пятра і Паўла з рознымі даходамі з зямлі і іншымі, сярод якіх фігуравалі паемшчыны і роспусці¹¹¹.

З тэрыторыі Падолля паходзіць цікавы акт, у якім се-

лянін дае пану вёскі вала «*pro divertium alias za rozpust*» [то бок за развод] свае дачкі, якуючоа вызваліць ад яе мужа¹¹². І тутплата мела харектар нармальнае павіннасці на карысць дамініяльнага гана, які меў права яе збіраць. З часам жа — па меры таго, як сярод каталіцкае каралеўскае адміністрацыі расло непрыхільнае стаўленне да разводаў — яна пачала набываць харектар штрафное выплаты. Гэтую эвалюцыю льга назіраць на прыкладзе рускага Бару, дзе ў 1552 г. кароль ўзняў плату за развод, каб — як ён матываваў — зрабіць цяжэйшымі частыя і пазбаўленыя слушных прычын разводы¹¹³. У матэрыялах люстраты з 1565 г. «замак» (сядзіба староства), збіраочы выплаты за згоду на развод, трактаваў іх ужо як спецыфічныя штрафныя выплаты. У галіцкім старстве люстратар падкрэсліваў, што разводы «*aczby to było słusznie karać czym innym, a wszakoz wedlug obyczaju dawno złego biorą od takowych zamkowych win po 3 grzywny*»¹¹⁴. Гэтыя выплаты — абавязковая ўмова атрымання згоды замку, якая толькі і служыць канстытуцыйным актам і толькі яна вызначае спаўненне разводу.

Як відаць, першапачаткова аплаты «*za rozpust*», ці «разводныя», абіяжварвалі ўсё паспалітае насельніцтва на карысць уладара. Іх плацілі і мяшчане рускіх местаў — да надання ім магдэбургскага права — як мы бачым на прыкладзе Кобрына і рускага Бару¹¹⁵. Толькі з цягам часу, калі мяшчане вызваліліся ад гэтых выплат, іх цяжар лёг выключна на сялян. Адначасова — як мы бачылі — уладары перадавалі права на гэты даход, разам з іншымі, панам, так што з цягам часу ён стаў элементам дамініяльных паўнамоцтваў дзедзіча. Усje гэтае эвалюцыі незадзейнілі К. Саханевіч, які, разважаочы прахаректар аплаты заразвод, падкрэсліваў, што гэта «як бы выкуп або цана, за якую згасалі гэтыя паўнамоцтвы (уладальніка зямлі), што абмяжоўвалі асабістую свабоду падданага, чыё становішча набліжалася амаль да становішча раба»¹¹⁶. Вось жа, паводле гэтага аўтара, разводныя аплаты — як і вясельная куніца, пра якую ішлося вышэй — вынікалі са стану, што паходзіў з першапачатковай волі паспалітага рускага насельніцтва. Няслушнасць гэтага погляду мы стараліся паказаць вышэй, звяртаючы ўвагу на першапачатковы абысяг і паходжанне разводных аплатай. Дадамо, што самі люстраты акрэслівалі разводы як «памежны звычай», а асобы, якія разводзіліся, гэта «свавольная Русь»¹¹⁷. Ці ж так кажуць пра рабоў? Асабісты статус гэтага насельніцтва ў XV–XVI ст. быў — паўторым яшчэ раз — вельмі далёкі ад няволі, якую беспадстаўна ўвёў у свае развагі К. Саханевіч, будуючы на гэтай падставе сваю тэорыю¹¹⁸.

Відавочна, што паміж прадстаўленым вышэй станам і сітуацыяй у літоўскай дзяржаве не было розніцы. Так можна меркаваць нападставе

акта ад 1511 г., дзе гаспадар забараняў умешвацца між іншым усім панам у духоўныя справы, у духоўныя суды і іх даходы¹¹⁹. У сваю чаргу, мы ведаем ліст Жыгімonta I да княгіні Алены Слуцкае, дагаваны 1544 г., дзе ідзецца пра тое, што яе слуцкі і капыльскі намеснікі «мужовс жонами розпускают и розпусты берут». Праз дзесяць з лішнім гадоў пасля гэтага гаспадар паўтарыў той самы закід на адрас яе сына — князя Юрыя Слуцкага¹²⁰.

Ступень незалежнасці была выразна вышэйшаю ў шляхты і мяшчан. Тут хапала выкаванне волі бакоў, учыненага ў належнай форме. Большаю была залежнасць сялян, бо тут развод патрабаваў пацверджання адпаведнае дамініяльнага ўлады. На практыцы яна не ўваходзіла ў *meritum* [сұтнасць] справы — рэч абмяжоўвалася выплатаю на карысць замка. У падобнай да сялянскае сітуацыі знаходзіліся жыхары месца Кобрыйна ў 1465 г. альбо насельніцтва *oppidum Bar* [места Бар], якое ў сярэдзіне XVI ст. яшчэ не мела магдэбургскага права.

Вуснае выкаванне свае волі, упісаное — калі гаворка пра шляхту і мяшчан — ва ўрадавыя кнігі, сустракалася ва ўсіх станах, але развод, дзе заява пра волю адбывалася шляхам складання прыватных дакументаў, быў формаю несумненна пазнейшай за першую і ўжываўся, як правіла, у шляхецкім, а пазней і ў казацкім асяроддзі. Тут умова пра развязанне шлюбу адбывалася ў форме актаў, выстаўленых бакамі. Падпісалі іх або прыкладалі да іх пячаткі пры ўдзеле сведкаў, чые подпісы і пячаткі таксама відаць на такіх актах. Гэтыя «лісты» былі прыватнымі дакументамі, а іх складанне і ўзаемнае ўручэнне бакамі адно адному вырашала аб разводзе. Калі ў 1571 г. гаспадарскі маршалак Васіль Загароўскі (пазнейшы брацлаўскі кашталян) і Маруша, княжна Збараская, паразумеліся ў дачыненні да разводу — выставілі на тое «лісты разводные»¹²¹, якія падпісалі, а ўслед за імі сведкі прыклалі свае пячаткі¹²². Тыя акты, пра якія ідзецца ў далейшым працяглы працэсе, увогуле не ablatavalіся ні перад якім урадам. Цяжка сказаць, ці такая была практыка. У кожным разе мы сустракаем і «лісты», якія бакі прадстаўляюць да ўпісання. Так, у 1594 г. уроджаны Ян Валіцкі прадставіў гродскому ўраду ў Луцку да ўпісання ў кнігі акт, дадзены ім за ўласнай пячаткай і пячаткамі сведкаў сваёй жонцы Тэадоры Галявінскай «на вызволене зе стану малженскаго, а то

для хоробы ёе», замацоўваючы гэта закладам. Падобным чы нам Цімафей Галевінскі зрабіў «запис сестры своеe под печатью ее и под печатми и подписами людей зацных бывшиому малюонку ее пану Яну Волыцкому даный, вызвалиючи его з малюенства своего вечными часы ..., aby был принят и в книги гродские уписан»¹²³.

На схіле XVII ст. у оўруцкім павеце ў асяроддзі ваколічнае (засцянковое) шляхты адзначаем развод паміж Фёдарам Шкірыпам і ягонаю жонкай Арышкай, які адбыўся ў форме выдачы адно адному разводных лістоў. Следпра іх захаваўся, бо праз два гады пасля складання гэтых лістоў Шкірыпа — невядома, з якіх матываў — аблатаў атрыманы дакумент у оўруцкіх гродскіх кнігах¹²⁴. Часам аблагу аблягчалі, просячы стаць адным са сведкаў вознага — генерала ваяводства, які пазней уносіў акт дамовы ва ўрадавыя кнігі¹²⁵. Гэта не змяняла характару разводнага ліста, які надалей заставаўся прыватным дакументам.

Развод паводле згоды бакоў адбываўся звычайна пры ўдзеле арбітраў — якім у актах давалася найменне «*przyjaciel obopolnych*». Яны граві немалую ролю ў паразуменні паміж бакамі ў справе разводу, асабліва што да маёмасных умоваў. Так, пры разводзе Сямёна Храптовіча і Раіны Русінаўны «застановене и угода стала ся промежку нас ... через власную особу ... князя Федоровича Корецкого, старосты луцкого, брацлавскаго, и виницкого, ... князя Остаффа Сокольского подсудка земскаго, луцкого, а ... пана Михайла Коротенскаго писара земскаго луцкого ..., приятелей наших зобапольных»¹²⁶.

Калі гэтая дамова не была выканана, Храптовіч угаварыў Раіну, каб тая пашахала з ім на генеральны сеймік валынскае зямлі, дзе «о том якобы се зо мною розвел» — паказвае потым Раіна — «з приятeli моими намовити мел»¹²⁷.

Пра ролю арбітраў сведчыць і паказанне ў разводнай справе Загароўскага, дзе гаворыцца, што «*лист, постановение приятельское*» быў складзены пры чынным удзеле гэтых «*пряяцеляў*» — «*единачоў*». Падобных фактаў ведама больш¹²⁸. Усе яны паказваюць на вялікую ролю арбітражу ў разводах паводле ўзаемнае згоды.

Выступленне ў ролі арбітраў земскіх дастойнікаў сведчыць, што шляхецкае грамадства рускіх земляў лічыла гэтае развязанне шлюбу рэччу, якая не абражае гонару ніводнага з бакоў, нармальнаю; удзел у яе здзяйсненні не толькі не даваў падставаў для знявагі, — да гэтае справы запра-

шалі, як увогуле на ролю арбітраў, найбольш паважаных людзей. Акты ўны ўдзел у ажыццяўленні разводу, як сведчашь шматлікія дакументы, звычайна бралі бацькі (бацька альбо маці-удава). Няраз і далейшыя крэўныя выступалі траецкімі суддзямі альбо зацвярджалі здзеиснены развод¹²⁹. Прычынай разводу найчасцей бывала нязгоднае сужыщё¹³⁰, якое няраз выклікалася спрэчкамі паміж зяцем і жончынаю сям'ёю, альбо кепскае абыходжанне з жонкаю, якое выклікала яе вяртанне ў бацькоўскі дом, пасля чаго яе сям'я выступала з патрабаваннем разводу, як правіла, паспяхова. На пануючыя ў гэтай сферы звычай кідае свято скарга, якую ўнёс у 1573 г. зямніні Васіль Халанеўскі ўлуцкія гродскія кнігі. Ён падае, што жонка, з якою ён жыў у нязгодзе, уцякла да цешчы, а калі ён стаў намагацца, каб яна да яго вярнулася, цешчча казала перадаць яму: «*Я дей к нему жону его не пошло, але ему рагжу, ижбы ... ее вызволил з малженства а она его, бо возвьмет себе не жону одно неприятеля*». У выніку адбыўся развод¹³¹.

Згодны развод адбываўся таксама з прычыны хваробы аднаго з сужонкаў, калі хворы сужонак прасіў вызваліць яго з сужонскага саюзу. І ў гэтym выпадку разводны акт меў харктар двухбаковага заявы, бо змяшчаў і згоду на развод другога сужонка¹³².

Здараўся згодны развод і тады, калі адзін з бакоў адчуваў за сабою віну за развал сям'і. Так, у цытаваным ужо намі акце разводу паміж Фёдарам Шкірыпам і ягонаю жонкаю Арышкаю, гэтая апошняя сцвердзіла, што з прычыны сваіх правінаў страціла любоў мужа, якому дае развод¹³³. Цікавым, на сто гадоў ранейшым прыкладам разводу *ex consensi*, нягледзячы на элементы, якія, паводле тагачасных нормаў, давалі падставу для крымінальнага працэсу з перспектывай кары смерці для вінаватае жонкі, служыць выпадак, які меў месца ў 1581 г. ва Ўладзіміры Валынскім. На разгляд тамтэйшага гродскага суда трапіла дамова пра развязанне шлюбу паміж Янушам Глінскім, слугою (ці баярыnam) князя Канстанціна Астрожскага, і ягонаю жонкаю Катарына Крык. Характэрнымі былі акалічнасці, якія папярэднічалі заключенню дамовы пра развод: неўзабаве па выхадзе замуж Катарына кінула мужа і начала жыць з нейкім Янам Шчаурскім. Кінуты муж з дапамогай старастовых пахолкаў зняволіў жонку, а за чужаложства ёй і каханку пагражала кары смерці. Аднак па просьбе жонкі і «едначоў» — прыяцеляў — Глінскі згадзіўся

на развод. Вось жа абое сталі перад падстарастам і гродскім суддзёю, у чыёй прысутнасці Глінскі заявіў: бачачы, што жонка яго не кахае, ён вызваліў яе з сужонскага стану і ніякіх правоў адгэтуль на яе мець не будзе. Яна можа дагэтуль жыць свабодна «*z tym tężem, którego teraz ta — z Janem Szczawarskim, jako własnym ślubnym*» [«з тым мужем, якого мае цяпер — з Яном Шчаурскім, як уласным шлюбным»], а па ягонай смерці выйсці нанава замуж за каго захоча, абы той муж не быў «*nacji cygańskiej*» [«цыганскія нацыі»]. Катарына ўзаемна вызваліла мужа з сужонскіх вузай, дазваляючы яму новы шлюб¹³⁴. Заўважым, што калі за чужаложства пагражала кара смерці¹³⁵, а кананічнае права катэгарычна забараняла наступны шлюб паміж чужаложнікамі, дык тут як урад, так і сужонкі і грамадская думка («прыяцелі», з чыім пасярэдніцтвам адбыўся гэты акт) стаялі на пазіцыі, што дастатковая згоды бакоў наразвязанне старога шлюбу, каб прызнаць чужаложны стасунак легальным, паводле грамадскае думкі, сужонскім саюзам¹³⁶.

Праз колькі дзесяткаў гадоў у Магілёве жонка магілёўскага мешчаніна Багдана Лук'янавіча Ўліта чужаложнічала з казакамі, якія перабывалі ў яго ў доме — пра што тыя самі сказалі мужу — і сышла з імі. Калі ж вярнулася, муж паклікаў яе ў духоўны суд арцыбіскупа Палацкага, які даў яму развод з жончынёй вінъю. Аднак праз пару месяцаў разведзеная ўжо паводле царкоўнага права сталі перад гарадскім урадам, заяўляючы, што «ўзялі ўгоду» пра ўзаемнае вызваленне са шлюбу. І тут замест кары маём пагадненне, у якім пасярэднічалі прыяцелі — «едначы» — і бацька лёгкадумнае жанчыны¹³⁷.

Ані ў першым, ані ў другім выпадку ніхто ўвогуле не браў пад увагу ні дзяржаўнага, ні гарадскога права. У другім выпадку, што прапады, справа вялася перад арцыбіскупскім судом, алебакі — дый атачэнне — аддалі перавагу дамове, рэалізаванай ужо пасля выдачы выраку арцыбіскупам, які, паводле логікі, павінен быў канчатковая вырашыць справу.

Тагачасная практыка — паводле згоды бакоў — касавала суровыя пастановы дзяржаўнага права, ня згодныя з юрыдычнай свядомасцю грамадства¹³⁸, замяняючы іх ліберальнейшым звычаем правам. Гэтая тэнденцыя знайшла выраз у акце ад 1623 г. Гайдук гетмана Хадкевіча пасля вяртання з няволі заявіў перад магістратамі места Магілёва, што дамо-віўся сасваёй жонкаю, якая, пакуль ён быў у няволі, выйшла замуж за другога. Муж, замест таго, каб пасягнуць яeda адказнасці за бігамію, якая была цяжкім зланаствам, вызваліў яе ад шлюбу. Жонка ўзаемна адцуралаася ўсялякіх прэтэнзіяў да яго¹³⁹.

Згоднае паразуменне давяло таксама ў 1646 г. даразводу з жонкаю Якава Сапоцькавіча з Магілёва, які хацеў пайсці «на покуту дому настыря на поратоване души»¹⁴⁰.

У разводных актах звычайна агаворвалася, што бакі могуць уступаць у новыя шлюбныя саюзы без ніякае перашкоды з боку разведзенага сужонка. Так, знаёмая ўжо нам Марыя Борзабагатая заявіла перад урадам: «Позвалим пану Яцку кого хоты поняти, а мне теж вольно за кого хоты пойти»¹⁴¹. І праўда, ужо праз тры месяцы яна выступіла як жонка Васіля Рагазінскага. Клаўзула пра свабоду новага заключэння сужонскага саюзу была амаль што заўсёднаю¹⁴².

Яна спалучалася з клаўзуло адмаўлення. Апошняя змяшчала адцуранне бакоў ад права жадаць узнаўлення развязанага стану сужонства. Гэтай клаўзуле надавалася вялікае значэнне, таму мы часта сустракаем яе ў разводных актах як шляхты, так і мяшчан¹⁴³. Для ўмацавання гэтае клаўзулы, якая вырашала юрыдычную пэўнасць здзейненага разводу, ужываліся спосабы, вядомыя пры ўмацаванні ўмоваў у прыватным праве. Найчасцейшым сярод іх быў заклад. На яго ролю ва ўмацаванні адмаўленчае клаўзулы паказваюць шматлікія акты. Сведчачы пра існаванне такога акту, складзенага княжною Марушай Збараўскай, прыёр Ляскоўскі сівердзіў, што «был тен лист под заруками справлен, абы се тое вечными часы не вспоминало перед жадным правом так духовным, яко и светским»¹⁴⁴. Найчасцей заклад ставіўся на карысць другога боку. Так, пры разводзе паміж Янам Валіцкім і Фядорай Галавінскай першы забавязаўся, што калі б «препомнивши сего листу, добровольного записа моего... ее потом до малженства своего притегал, тогдаи маю... заруку ей самой, альбо тому в кого сей лист — запис мой будет, заплатити тысячу коп грошей литовских»¹⁴⁵.

Ставіўся і заклад на карысць манарха. Так было ў разводзе паміж Іванам Тарусам і ягонаю жонкай Марынай¹⁴⁶. Марыя Борзабагатая з Яцкам Дабрачыльскім забавязаўща «в жадном артыкуле того разстаня не зрушаючи, под зарукою его королевское милости пятисот копами грошей»¹⁴⁷. Няраз заклад на карысць другога боку спалучаўся з закладам на карысць манарха.

Часам, калі агаворваліся пэўныя дадатковыя, больш канкрэтныя пастановы, яны падмацоўваліся ўмоўным смяротным пакараннем. У выпадку разводу Катарыны Крык з Янушам Глінскім бакі падмацавалі дамову ўзаемным закладам па дзвесце коп грошай і закладам у тым жа

памеры на карысць караля. Звыш таго, Катарына абавязалася пад пагрозаю кары смерці не выходзіць замуж — пасля магчымае смерці цяперашняга мужа — за цыгана. Падобную ўмоўную кару прыніяў на сябе вугорац, Януш Надзь, абавязваючыся пасля разводу пакінуць Валынь і нє турбаваць былое жонкі і яе бацькі¹⁴⁸. У гарадскім праве мы сустракаемся з закладам на карысць магістрата¹⁴⁹.

У актах, якія тычыліся разводаў паводле ўзаемнае згоды, відаць роўнасць правоў абодвух полаў, і калі ішлося пра ініцыятыву разводу, і калі — пра згоду даць яго. Абыходжанне з чужаложнаю жонкаю, лагаднейшае на практицы, чымся ў статутным праве, сведчыць, што ў грамадской думцы становішча жанчыны ўспрымалася як больш раўнаправае, чымся ў праве. Адгэтуль, аднак, было далёка да ідэі, якую любіла паказваць даўнейшая літаратура. Апошняя падтымлівала погляд, што, асабліва на Ўкраіне, «жанчына ў XVI і XVII ст. карысталася шырокім абсягам свабодаў і правоў, амаль не саступаючы мужчунау ў падынаже грамадзянскіх правоў»¹⁵⁰. Нам вядомыя выпадкі гвалтоўнага ўзяцця жанчыны замуж, калі з іхнай воляю не лічыліся і толькі адмысловая раптучасць і спрыяльныя акалічнасці дазвалялі некаторым (якраз таму мы пра іх і ведаём) вызваліцца з прымусавага шлюбу і дамагчыся разводу¹⁵¹.

Развод з узаемнае згоды таксама не заўсёды быў сапраўды добраахвотны, хоць момант дабравольнасці ў заявах бакоў рэгулярна падкрэсліваўся. У 1567 г. зямянка Марыя Мялешкава апісвае ў лісце, прадстаўленым стараставаму ўраду, падрабязныя сіэны здзеку і катаванняў, якія зазнавала ад мужа Пракопа Воўчка-Жаскоўскага, які потым, «при-
мусивши мене, по двакрот до ураду господарскага Володы-
мирскага в ночи мене возил и водил и з примушением розказо-
вал ми на уряде зезнане чинити, абых я его з малженства
вольным учнителем»¹⁵². Як часта такое здаралася, мы нє ведаём і, мабыць, не даведаємся ніколі.

Але пэўна, што становішча жанчыны на Літоўскай Русі — хоць і далёкае ад становішча мужчуны — заставалася адносна добрым. Гэта знаходзіла выраз і ў маёмасных правах жанчыны-шляхцянкі, якія належалі ёй паводле Статутаў Літоўскіх, і істотным чынам адрознівала яе становішча ад бясправнага стану на Маскоўскай Русі¹⁵³. На землях Захо-
дняе Русі пераважаў развод паводле згоды бакоў, дзе пазіцыі

абодвух бакоў былі фармальна роўныя, а ў выпадку аднабаковага разводу ініцыятыва магла сыходзіць як ад мужа, так і ад жонкі, тым часам як у маскоўскай дзяржаве гэта ерашэнне знаходзілася выключна ў руках мужчыны. Адгэтуль досыць распаўсюджанаю формай разводу, асабліва сярод вышэйшых слав'янаў на Маскоўскай Русі, былі прымусовыя *de facto* паstryкыны жонкі. Муж, здаволіўшыся жонкаю, аддаваў яе — няраз ужываючы нават фізічны прымус — у манастыр, а вызвалены праз яе манаскія абеты ад путаў старога шлюбу, свабодна заключаў новы¹⁵⁴.

На землях, якія сталі прадметам нашага доследу, такія факты не здараўся. Мабыць, гэта было выкліканым, што тут, дзе аддаленая і не вельмі моцная цэнтральная ўлада не рабіла вялікага ўплыву на грамадскае жыццё і можна было адносна свабодна культиваваць даўнія звычаі, даўнія стасункі захоўваліся даўжэй¹⁵⁵. Калі сярод вышэйшых і сярэдніх слав'янаў заходнерускага грамадства свабода разводаў знаходзіла выраз у разрыве шлюбу са згоды бакоў у форме двухбаковае ўмовы, пісьмовая альбо ўнесенае ва ўрадавыя кнігі, то сярод люду свабода захоўвалася большая. Магчыма, яна была водгукам ранейшага стану, калі свабода разрыву шлюбу ішла так далёка, што для гэтага хапала публічна выказанае жадання аднаго з сужонкаў. Гэта знаходзіць выраз у цытаваных ллюстрацыях украінскіх старостваў ад 1565 г. У ллюстрацыі барскага староства чытаем: «*Rozwody. A który też chce żonę opuścić, albo żona męża, dawa ten, kto przyczynę da do tego, grzywien trzy*» [«Разводы. А калі хто хоча жонку кінуць, альбо жонка мужа, той, хто падасць для гэтага прычыну, дае трох грыўны»]¹⁵⁶, а ллюстрацыя ратненскага староства тлумачыць: «*Rozwody — to jest gdy się kóremu mężowi żona nie podobała albo mąż żonie*» [«Разводы — гэта значыць калі якому мужу жонка непадабалася, альбо муж жонцы»]¹⁵⁷. У суседній Галіцкай Русі ллюстратар каламыйскага староства запісаў: «*Rozusty — jako w onym kraju Ruś swawolna z lada przyczyny z żoną mieszkać nie chce, abo także żona z mężem*» [«Разводы — яку тым краі свавольная Русь забыякое прычыны не хоча жыць з жонкаю, або жонка з мужам»]¹⁵⁸. У ллюстрацыі Галіцкага староства чытаем: «*Rozwody, gdy który Rusin swawolny chce się z żoną rozwieść albo też żona z mężem, choćby to słusznie karać czym inszym, a wszakż według obyczaju dawno zlego biorą od takowych zamkowych win po trzy grzywny*» [«Разводы, калі які свавольны русін хоча развесціся з жонкаю, альбо жонка з мужам, хоць гэта варта караць чым іншым, але паводле даўніга ліхога звычаю з такіх бяруць замкавых він па трох грыўны»]¹⁵⁹. Падобна ў ллюстрацыі Любачэўскага павету: «*Rozwody bezbożne, też tam do tych czasów jeszcze trwają, za co dawa ten co przyczyną do rozwodu grzywien trzy*» [«Бяз-

божныя разводы таксама там яшчэ дагэтуль трываюць, за што той, хто прычынай разводу, дае тры грыўны»]¹⁶⁰.

З пададзеных згадак вынікае: 1) лёгкасць разводаў сярод праваслаўнага вясковага насельніцтва; 2) раўнапраёве што да ініцыятывы разрыва шлюбу, з якою можа выступаць як муж, так і жонка; 3) магчымасць разводаў і без двухбаковага згоды, з ініцыятывы толькі аднаго з сужонкаў. Што аднабаковае волі разрыва шлюбу было дастаткова, сведчыць цытаваны вышэй прыклад сялянкі Маркі, якая спачатку ўцякла ад мужа, а потым яе бацька атрымаў «розпуст» ад дамініяльнага пана яе мужа.

Сярод вышэйших слaeёў у свецкіх судах такіх выпадкаў мы не сустракаем. Шгопрауды, Храптовіч мог, знудзіўшыся цяжкімі і доўгімі перамовамі пра развод з Раінаю Русінай, пакінуць яе на сойміку валынскага зямлі ў Берасцечку, а ад'яджаючы, заявіць: «я тебе за жону мети и с тобою в малженстве мешкати не хочу», і ўсё ж воля аднаго толькі боку — у адрозненне ад таго, як вялося між сялян — тут зусім не была дастаткова. Развод меў двухбаковыя характеристар, напэўна дзеля таго, што ён разумеўся як дамова пра спыненне шлюбу, з якою спалучалася ўзгадненне маёманых дачыненняў. Канстытуцыйным актам тут была згодная воля бакоў, тым часам як пры разводзе падданых дастаткова было волі аднаго боку, якая была падставаю рашэння пана (альбо яго ўрадніка) даць развод. У гэтым другім выпадку новы юрыдычны стан стварала толькі згода начальнства.

Падкрэсліваючы значэнне разводаў з узаемнае згоды, даследчыкі даўно ўжо заўважылі, што ў тагачасных умовах «дабратварны ўпłyў разводаў на сямейнае жыццё і маральнасць грамадства быў несумненны». Яны служылі «клапанам бяспекі» для сутычак у сямейным жыцці, якія інакш няраз вялі б да крывавых канфліктаў¹⁶¹.

Прыхільнасць да даунейшых звычаяў, карыснасць якіх для грамадства была несумненнаю, стала прычынаю таго, што на тэрыторыях, куды ўплывы цэнтральнае духоўнае і свецкае ўлады даходзілі з цяжкасцю і са спазненнем, апісаныя вышэй звычай захаваліся яшчэ нават у XVIII ст. Так, на левабярэжнай, так званай Слабадской, Украіне, населенай казакамі, у другой палове XVIII ст. у ваколіцах Харкава тамтэйшыя жыхары складалі сабе пісьмовыя вызваленні са шлю-

бу з правам бесперашкоднага заключэння новага шлюбнага саюзу. Уручэнне такога «разводнага ліста» адбывалася публічна ў прысутнасці атамана слабады (альбо святара) і сведкаў¹⁶². Духоўныя ж улады ўжо не прымалі такога стану рэчаў і накладалі на вінаватых кары, не дапускаючы да разводу¹⁶³.

Варта заўважыць, што ў паўднёвых славян развод з уземнае згоды заставаўся ў шмат якіх мясцінах формаю звычаёвага права яшчэ у XIX ст. Яму папярэднічала дамова паміж сем'ямі сужонкаў альбо самімі зацікаўленымі асобамі, ён спалучайцца з рознымі сімвалічнымі абрарамі, напр., разрываннем мужам якой-небудзь рэчы (хусткі, шаля), якая належала жонцы, перад святаром альбо судом. Праваслаўная царква на Балканах на практыцы прызнавала існуючыя звычаёвае права, пагаджаючыся нават на ўдзел святароў у разводных абрарадах. Як заўважае Б. Богішыч, тэарэтычна муж сам мог прагнаць жонку, разрываючы тым самым шлюб. Але калі ён рабіў гэта без сур'ёзнае падставы, яго чакала крывавая помста з боку жончынага роду. Гэта служыла дзейснай перашкодай супротиву злойживання гэтым правам¹⁶⁴.

На даўніе паходжанне свабоды разводаў, асабліва *divortium ex consensu*, паказвае іх распаўсюджанасць у раннесярэднявечных грамадствах. Асабліва ранніе заходніе Сярэднявечча прадстаўляе нам у гэтым дачыненні вобраз, блізкі давядомага нам з дачыненнія на Літоўскай Русі. Як сцвярджае *«Lex Romana Burgundionum»*: *«Consensu partis utriusque repudium dare et matrimonium posse dissolvi»* [«Рымскі закон бургундай»]: «Са згоды абодвух бакуў можна ўчыніць касацію ці распушціць сужноства»] (tit. XXI *De divortiis, art. I*)

Падобную пазіцыю займала і франкскія права. Разводныя формулы мы сустрэцаем у фармулярах VII–VIII ст. Пра Візантый ўжо гаварылася вышэй, але і ў Італіі формулы казалі *«dedivortis bona gratia faciendis»* [«праразводы, якія рабіліся з добраі ласкі»]¹⁶⁵. Першы пралом тут адбыўся за Карла Вялікага, які абвясціў прынцып неразрыўнасці шлюбу¹⁶⁶. У тым жа кірунку развіваў аргументацыю Гінкмар, славуты арцыбіскуп Рэймскі (845–882), які прысвяціў справе разводаў адмысловы трактат¹⁶⁷. У ім ён выказваўся ў прынцыпе за неразлучнасць шлюбу, прызнаючы, аднак, выключенні, напр. у выпадку распусты жонкі, што і на думку евангелісту складала падставу для разводу¹⁶⁸. Аб працяглым захаванні на Захадзе формаў, якія адпавядалі інтэрэсам грамадства, сведчыць факт, што яшчэ ў XIII–XIV ст., калі царкоўны

пры ныцп неразлучнине шлюбу ўжо перамог, свецкая практыка, насуперак кананічнаму праву, прызнавала сепарацыю паводле згоды бакоў. У Францыі, а асабліва ў Італіі, Іспаніі і Нямеччыне, дамова пра сепарацыю паводле згоды сужонкаў заключалася шляхам публічнага акта, узмоцненага прысягаю бакоў. Яна прымала форму акта адцурання ад магчымасці вяртання ў сужонскі стан. Пакты аб сепарацыі, распаўсюджаныя ва ўсіх групаў грамадства, знаходзілі падтрымку ў свецкай юрысдыкцыі, якая прысвоіла сабе права разгляду справаў аб сепарацыі без возірку на царкоўнае права¹⁶⁹.

Хоць мы грунтуюмся толькі на фрагментарным матэрыяле, аднак луцкая і ўладзімірская гардзікія кнігі з Валыні, гардзікія кнігі беларускага Магілёва, нарэшце, люстрацыі ўкраінных старостваў, дапоўненыя іншымі ўрыўкамі матэрыяламі, дазваляюць нам падтрымаць пануючы ў літаратуры погляд аб значным распаўсюджанні свецкіх разводаў на землях Літоўскае Русі і Ўкраіны¹⁷⁰. Ён знаходзіцца пацверджанне ў меркаваннях іншаземцаў пра свабоду звычаяў і лёгкасць разводаў на Літве на пачатку XVII ст., што павінна было кідацца ў очы пабочным назіральнікам¹⁷¹. Пра гэта доказна сведчаць шматлікія акты гаспадароў, якія тычацца юрысдыкцыі ў гэтай сферы.

На падставе гэтага матэрыялу, здаецца, нам удалося вызначыць дзве рэчы:

1) Найчасцейшым відам разводу ў шляхецкім і мяшчанскім асяроддзі быў развод з узаемнае згоды (*divortium ex consensu*). Пры такім разводзе, незалежна ад ягонае прычины (нязгода ў сянейным жыцці, прымус пры заключэнні шлюбу, віна аднаго з сужонкаў, хвароба і г. д.), падставаю разводу была згодная воля бакоў, якія «вызвалілі адно другога са шлюбу». Гэтае «вызваленне» мела харектар развода ўмовы. Таму яно змяшчала шэраг клаўзулаў, асабліва ж клаўзулу адмовы ад вяртання ў сужонскі стан і другую, якая дазваляла свабоднае заключэнне шлюбу кожнага з разведзеных сужонкаў. Пастановы гэтае дамовы найчасцей умацоўваліся закладам, зредку абавязаннем *sub servitute* [літаральна «пад няволініцтвам», г. зн. гарантаванне аплаты доўгу асабістай свабодаю] альбо горлам таго боку, які браў на сябе абавязанне.

Канстытутыўным складнікам разводу з узаемнае згоды ў прынцыпе была згодная воля бакоў. Яны маглі выказаць яе праз вусныя заявы, якія заносіліся ў кнігі, альбо ў форме прыватных пісьмовых актаў — «разводных лістоў» — якімі яны абменьваліся і

якія мелі на сабе пячаткі альбо подпісы кожнага з бакоў і сведкаў. Такія «лісты» часта падаваліся да аблаты ва ўрадавых кнігах¹⁷². Роля ўрада (суда, замкавага ўрада) была тут чиста рэгістрацыйнаю. Запіс у судовыя кнігі не быў абавязковай умоваю сапраўднасці разводу. Часта развод адбываўся шляхам палюбоўных дзеянняў.

2) У адрозненне ад разводаў з узаемнасці разводаў з ініцыятывы аднаго з бакоў. Большая ў прынцыпе свабода разводаў знаходзіла, аднак, абмежаванне, бо канстытуцыйным актам быў толькі акт дамініяльнае ўлады, якая давала згоду на развод. На практыцы гэтае абмежаванне — у сувязі з разводнымі выплатамі — мела хараکтар чиста фіскальны.

Выпадкі залежнасці разводу ад пацверджання гарад-скою ўладай выступалі і ў практыцы магілёўскага магістрата.

Усе гэтыя элементы, уласцівыя звычаёваму праву, супярэчылі кананічнаму праву ўсходняе царквы, а таксама праву дзяржаўнаму, якое агаворвала выключнасць духоўнае юрысдыкцыі ў разводных справах.

Грамадства заходнерускіх земляў было вельмі прывязанае да сфармаваных цягам вякоў нормаў звычаёвага права, асабліва да свабоды разводаў, якая на гэтай тэрыторыі захавалася даўжэй, чым дзе яшчэ ў хрысціянскай Еўропе. Таму ў юрыдычнай свядомасці ўкраінскага люду свабода разводу з узаемнасцю згоды была яшчэ жывою ў XVII ст., нягледзячы на пераследаванні з боку ўсходняе царквы, якая на землях, што належалі да Расіі, была царквою дзяржаўнаю.

Свецкая і духоўная юрысдыкцыя ў шлюбных справах

Асноўным прывілеем рускае праваслаўнае царквы, у якім змяшчаліся яе юрысдыкцыйныя паўнамоцтвы ў шлюбных справах, быў «Свиток Ярославля». Яго літоўска-руская рэдакцыя, вядомая з пацвярджальнага документа Аляксандра ад 1499 г.¹⁷³, нашмат ранейшая. У 1443 г. князь Юрый Сямёновіч згадвае «Свиток Ерославль»¹⁷⁴, а быў ён вядомы ўжо за часоў Вітаўта. Гэта, здаецца, вынікае з нататкі, што ў 1469 г. Казімір Ягелончык пашырыў на пшэмысьльскую дыяцэзію прывілей Вітаўта для ўсходняе царквы, у якім, між іншым, справы, звязаныя са шлюбам, былі пакінутыя за духоўнай юрысдыкцыяй¹⁷⁵. Гэта пагаджэнне з гучаннем прывілею, выдадзенага на сойме ў 1511 г.

Жыгімонтам I, дзе былі пацверджаныя прывілеі папярэдніх літоўскіх уладароў, пачынаючы ад Вітаўта, якія гарантавалі права ўсходняе царквы¹⁷⁶.

У адрозненне ад усходнерускае рэдакцыі, заходняя рэдакцыя, якая дзейнічала на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага, забараняла свецкім уладарам і панам умешваца ў духоўную юрысдыкцыю і ва ўнутраныя справы ўсходняе царквы. Асабліва ў справах, якія тычыліся шлюбу, юрысдыкцыя біскупскага суда мусіла быць выключнаю¹⁷⁷. Гэтая скіраванасць літоўска-рускай рэдакцыі вынікала з факта, што — як мы пераканаемся — мяцовыхыя ўлады ў Вялікім Княстве Літоўскім і на Галіцкай Русі прэтэндавалі на паўнамоцтвы духоўнае юрысдыкцыі, выкарыстоўваючы, зрэшты, з гэтаю мэтай паслухмянью ім духоўную епархію і праваслаўны клір у цэлым. Пра гэта можа сведчыць цікавы выпадак, занагаваны на Галіцкай Русі, дзе ў 1450 г. рускі ваявода скасаваў шлюб паміж шляхцічам Пратасам Бартніцкім і яго шлюбнаю жонкаю Федкаю і дазволіў ім новы шлюб. Поруч са шматлікімі свецкімі асэсарамі фігураваў прадстаўнік мітрапаліта пратапоп Васіль, а ўвесь склад суда ў гэтай справе засядаў *quomodo spiritualiter super iure spirituali residentes* [як засядаюць у духовым парадку на аснове духовага права]¹⁷⁸.

Калі на Галіцкай Русі суд ваяводы выносіў вырак у паразуменні з мітрапалітам, то на Русі Літоўскай свецкія ўлады ўвогуле не лічыліся з паўнамоцтвамі праваслаўнае царквы, самавольна прысвойваючы сабе юрысдыкцыю ў шлюбных справах, асабліва разводных. Гэты стан рэчаў засведчыў прывілей в. кн. Аляксандра ад 1499 г., дзе сцвярджалася, што некаторыя князі, паны, ваяводы, намеснікі, дзяржаўцы местай і воласцяў «церкви божай, мітropolitu и епіскопам крыўды чинивали, в ёхніх церковных и судовыя дела вступалисе, тыя справы их мітropolии и епіскопскіи сами спраўвали»¹⁷⁹. Забараняючы ім гэта, гаспадар наказваў усім тримашца пастановаў кананічнага права, якія змяшчаліся ў «Свитке Ярославле», далучаным да прывілею. А паводле яго ў шлюбных справах адзіна адпаведна была біскупская юрысдыкцыя, а ніякая свецкая ўлада не магла ані судзіць, ані даваць разводы, і то пад высокім закладам на саборную біскупскую царкву¹⁸⁰. Далей ішлі пастановы, якія прадпісвалі касаванне незаконных («блудных и беззаконных») шлюбай. Як тлумачыў «Свиток», тут меліся на ўвазе шлюбы, заключаныя пры жыцці

папярэдніе жонкі (трэба разумець, без атрымання разводу ад духоўнае ўлады) з другою, якая выходзіць замуж, ведаочы, што папярэдняя жонка жыве. Пасля выплаты закладу на царкву пакаяннікаў належала вяртаць да першага шлюбу¹⁸¹. Такім чынам кананічнае права прагнула забяспечыць — праз непрызнанне вынікаў свецкага разводу і кары, якія спадалі на сужонкаў, што развяліся, мінушы духоўны суд — выключнасць гэтага суда ў разводных спраавах. Калі і далей — як мы пабачым — гэтая выключнасць духоўнае юрысдыкцыі ў спраавах, што тычыліся шлюбу, часта і з націкам пацвярджалаася манаархамі, гэта перадусім таму, што практика супярэчыла зместу ўрачыстых прывілеяў, што выдаваліся ўсходніяй царкве.

У XVI ст. абмалявалася выразная лінія падзелу: з аднаго боку — кіеўская мітраполія, якая карысталася падтрымкаю гаспадара, г. зн. цэнтральныя ўлады — духоўная і свецкая — якія выступалі ў абарону царкоўнае юрысдыкцыі згодна з прадпісаннямі Царквы і прывілеямі манаарха; з другога — мясцовыя ўраднікі, князі і паны, што баранілі даўніе звычайнае права, якое прызнаўала ў шлюбных спраавах свецкую юрысдыкцыю, і пераважная бальшыня праваслаўнага дух авенства (часта разам з біскупамі), якая падпрадкоўвалася ім. Паспрабуем — у святле вядомых крэйніц — прасцніц ход сутыкнення гэтых процілেпых пазіцыяў і высветліць матывы, што кіравалі паводзінамі бакоў, а таксама вызначыць вынікі гэтага змагання.

На пачатак XVI ст. прыпадае багата спробаў авалодаць сітуацыяй у сферы духоўнае юрысдыкцыі, асабліва ў шлюбных спраавах, якія рабіў кіеўскі мітрапаліт Іосіф II Солтан. Яшчэ намінатам ён дамогся цытаванага вышэй прывілею ад 1499 г. Пазней, у 1508 г., ён склікаў правінцыйны сабор, на якім — пры поўнай падтрымцы манаарха — стараўся ўмацаваць унутрыцаркоўную дысцыпліну. З працай гэтага сабору трэба звязаць цыркуляр Жыгімонта I да гарадскіх уладаў усіх местаў Вялікага Княства, і другі — да жыхароў Слонімскага павету. У першым, ад 9.П. 1509 г., гаспадар загадваў людзей усходніга вызнання, якія парушаюць права царквы, аддаваць дзеля пакарання духоўнай юрысдыкцыі, ад чаго месты раней ухіляліся¹⁸². Другі манааршы ліст, адрасаваны 15.IX.1512 г. князям, панам, баярам і мяшчанам слонімскага павету праваслаўнага вызнання, прадпісваў ім паслушэнства духоўнаму суду, у склад якога ўваходзіў прадстаўнік манаарха і суддзя, упаўнаважаны мітрапалітам¹⁸³. У абодвух выпадках ішлося перадусім пра духоўнае судаводства ў спраавах шлюбаў, заключаных без удзелу царквы.

Мітрапаліту Іосіфу ўдалося не толькі забяспечыць сабе актыўную падтрымку манаарша ўлады, але і — што было цяжэй — мабіліза-

ваць праваслаўных князёў і паноў на супольную дзейнасць у абарону юрысдыкцыйных правоў і прывілеяў царквы. Вядомы прывілей ад 1511 г. Жыгімонт I выдаў у адказ на супольную просьбу праваслаўнага епіскапату на чале з мітрапалітам кіеўскім Іосіфам і праваслаўных князёў і паноў на чале з гетманам і маршалкам Валынскае зямлі Канстанцінам Іванавічам Астрожскім. У гэтым прывілеі — грунтуючыся на прывілеях ранейшых уладароў і даунім звычаі — гаспадар забараняў свецкім уладам і дамініяльнымі гардскім судам судзіць ва ўсіх спрахах, якія паводле «свігка прав духовных их закону греческого» належалі да кампетэнцыі духоўных судоў¹⁸⁴.

Здавалася б, што справа ўмацавання духоўнае юрысдыкцыі ідзе на лад. Супольны фронт епіскапату, манаршае ўлады і праваслаўных князёў і паноў павінен быў забяспечыць перамогу справе, упартым змагаром за якую аказаўся мітрапаліт Іосіф II. Асабліва вялікае значэнне магла мець пазіцыя магнатаў, якія не толькі правілі дамініяльны суд у сваіх вялізных маёнтках, але — што важней — займалі пасады ваяводаў, намеснікаў і старастаў, маючы ў сваіх руках судзіўства, якоездзяйснялі асабіста альбо праз вызначаных імі ўраднікаў. Насамрэч вынікі гэтай акцыі аказаліся даволі нязначнымі. Як выглядае, штодзённая практыка мясцовых дастойнікаў і падпарафаванага ім апарату разыходзілася з загадамі мітрапаліта. На такую ацэнку нам дае права цыркуляр ад 26.VII.1533 г., скіраваны ў выніку скаргаў мітрапаліта да ўсіх ураднікаў, князёў, паноў і баяраў, якія забараняў ім умешвацца ў духоўную юрысдыкцыю. Манарх нагадваў, што ўжо раней прадпісваў, «абы есте ... в дела духовные не вступалися, а вы дей того розказания и листов наших не хотите послушни быти»¹⁸⁵.

У 1542 г. гаспадар з панамі-радай выдаў чарговы эдыкт пра неўмяшанне свецкіх уладаў у духоўныя спраvy і пра падсуднасць разводных спраvaў біскупам¹⁸⁶. Яшчэ ў 1568 г. Жыгімонт Аўгуст нагадваў луцкаму і браслаўскаму старасту, каб той ні сам, ані праз сваіх ураднікаў не ўмешваўся ў юрысдыкцыю, пакінутую за духоўны мі судамі ўсходніяе царквы¹⁸⁷.

Не толькі вялікакняскія ўраднікі ўзурпавалі паўнамоцтвы духоўнае юрысдыкцыі ў шлюбных спрахах. Гэта рабілі і дамініяльныя паны, адначасова робячы немагчымым прыцягненне сваіх падданых да духоўных судоў, а значыць, забяспечваючы сабе юрисдыкцыйную выключнасць і ў гэтай сферы. Гэта вынікае з ліста, накіраванага 2.VII.1544 г. Жыгімонтам I княжне Алене Слуцкай. У ім манарх пісаў, што кіеўскі мітрапаліт Макарый скардзіўся перад ім, «што ж дей ты наместником своим Слуцкому и

Копыльском у кажеси в дела духовные вступатися... И мужсов с женами роспускают и разпусты беруть, а до права и до казни их духовных не выдают»¹⁸⁸.

Відавочна, наказ манарха не прынёс жаданага плёну, бо праз дзесяць з лішнім гадоў Жыгімонт Аўгуст мусіў амаль ідэнтычны ліст накіраваць яе сыну князю Юрыю¹⁸⁹.

Унутрана-арганізацыйная дзейнасць царквы ішла ў напрамку ўсталявання мясцовых духоўных судоў, пакліканых разглядаць па даручэнні біскупаў справы, што належалі да іх кампетэнцыі, перадусім справы, звязаныя са шлюбам. Паколькі аўтарытэт усходняе царквы быў занадта слабы, каб забяспечыць у гэтых справах рэалізацыю сваіх юрысдыкцыйных паўнамоцтваў, духоўная епархія шукала дапамогі ў свецкае ўлады, уключаючы яе прадстаўнікоў у склад духоўнага суда. Уздэл прадстаўніка манарха ўздымаў аўтарытэт духоўнага суда, у якім, зрешты — як можна высноваць з тэксту працытаванага ніжэй прывілею — ён адзыгрываў галоўную ролю і забяспечваў рэалізацыю прысудаў праз аппарат дзяржаўнае ўлады. Такія харектар насы ўтвораны мітрапалітам Іосіфам II Солтанам у 1512 г. духоўны суд для Слонімскага павету, складзены з гаспадарскага двараніна і прыдадзенага яму святара. Ён меўся выратаваць справы з сферы шлюбнага права, у якіх жыхары павету не дастасоўваліся да рэкамендаций духоўных уладаў¹⁹⁰.

Пры наступных мітрапалітах духоўныя суды развіваліся, як сведчыць ліст ад 1568 г. У ім гаспадар наказаў луцкаму і браслаўскаму старасту князю Богушу Карэцкаму, каб той — згодна з пастановамі Статута — забяспечыў выкананне прысудаў духоўных судоў, якія кіеўскі мітрапаліт утварыў дзеля «*лепшое и прудшое справедливости*»¹⁹¹.

Адначасова епархія рабіла заходы — доўга яшчэ малаплённыя — каб пазбавіць разводы, праведзеныя перад свецкім судом, юрыдычнага харектару перад ablіčчам царквы. Ішлося пра тое, каб свецкія разводы, здзейсненыя наступерак прадпісанням кананічнага права, не маглі рабіцца падставаю для заключэння новага шлюбу *in facie ecclesiae*. Бо дагэтуль духавенства прызнавала сапраўднасць такіх разводаў і не строіла перашкодаў дабраслаўленню разведзеных такім чынам сужонкаў пры заключэнні новага шлюбнага саюзу. Гэтая практыка знаходзіць выраз у павучанні, якое даў у 1562 г. кіеўскі мітрапаліт

новаўпрызначанаму святару, забараняючы яму прысутнічаць на шлюбах, дзе муж альбо жонка, пакінуўшы папярэдняга сужонка «без вины» — якое патрабавала дзеля сапраўднасці разводу царкоўнае права — заключаў новы шлюбны саюз¹⁹². Гэтая наказы, аднак, не прынослі плёну. Практыка іх ігнаравала, а праваслаўныя святары надалей дабраслаўлялі саюзы асобаў, разведзеных без удзелу духоўнае ўлады, лічачы гэта — згодна з пануючай юрыдычнай свядомасцю — не толькі законнаю рэччу, але і сваім душпастырскім абязвязкам. Характэрная ў гэтым сэнсе заява прыёра Кірыла Ляскоўскага, які паказаў, што, пакліканы ў 1571 г. дзеля заключэння шлюбу каштала на Васіля Загароўскага з Катарына Чартарыскай, папярэдне азнаёміўся з «разводным лістом», у якім «княжна Маруша Збарская его милости пану Василю Загоровскому не хочети ему водле присеги своее быти маложонкою, позволила добровольне иную женку поняти, з тых тогда слушных причин, чинечи я досыть повинности своей духовней ... дал есми шлюб»¹⁹³. Такую практику разка асуджаў царградскі патрыярх, расправаджаючыся адлучаць ад царквы праваслаўных святароў, якія давалі шлюбы незаконна — з пункту гледжання кананічнага права — разведзеным¹⁹⁴, але нягледзячы на гэта, яна працягвалася. Як відаць, моцна ўкарэненага звычаю не ўдавалася скасаваць, асабліва ўлічваючы, што за ім стаялі зацікаўленыя ў гэтым грамадскія сілы — усё свецкае насельніцтва з панамі і баярамі на чале.

Юрыдыкцыйныя спрэчкі мелі і выразны фінансавы аспект. Скарі духавенства падкрэслівалі, што вялікакняскія паны і ўраднікі атрымліваюць прыбылкі ад разводаў са шкодай для даходаў царквы. Першапачаткова — як можна меркаваць — выплаты за разводы збіраў праваслаўны біскуп — уладыка. Імунітэты, пераносячы на паноў маёнткаў даходы з дзяржавнага судаводства, пераносілі на іх і выплаты, збіраныя з падданых. Гэтая піпотэза знаходзіць падтрымку ў дакуменце Вітаўта ад траўня 1407 г., які змяшчае наданне Парыцка і іншых вёсак на Валыні і вызывае падданых гэтых маёнткаў ад шматлікіх данін на карысць гаспадара. Поруч з гэтым частковым імунітэтам у дакуменце стаіць засцярога: «*А и разпусток владыци не давати*»¹⁹⁵. Праваслаўная епархія, аднак, як магла, бараніла свае даходы з гэтых спрэчак. У 1539 г. Жыгімонт наказаў князю Ільлю Астрожскаму, каб той дазваляў біскупу Пінскаму і Тураўскаму браць «розпушцанки и куницы змирские» з тураўскага княства¹⁹⁶. Тую ж тэндэнцыю выказваў цытаваны ўжо ліст гаспадара да княжны Алены Слуцкай. Яшчэ выразней гэтая тэндэнцыя выступіла ў 1558 г., калі Жыгімонт Аўгуст звярнуўся да яе сына, князя Юрыя Слуцкага, паведамляючы яму пра скаргу кіеўскага мітрапаліта

на тое, што «урядники твоей милости по всем именам твоей милости, в справы ся духовные вступают, судят и спрывают и розпусты чинят и вины духовные на себе берут, а протопопом и урядником его... справ духовных судити и спрывают заброняют и великую переказу и шкоду в том его милости делают, в чом собе кривду немалую быти менечи»¹⁹⁷.

Тая ж тэндэнцыя відаць была з цыркуляру ад 1585 г., у якім Стэфан Баторы наказваў свецкім уладам — земскім і гарадскім — не ўмешваща ў юрысыдыкцыю, пакінутую за духоўнымі судамі, якім падлягалі разводныя справы. Гэты ліст быў выпушчаны ў выніку скаргі мітрапаліта кіеўскага Анісіфора Дзевачкі, што «урядники гродские и наместники ... в справы духовные ему и духовенству его належачие вступаются и жоны от мужей розпускают, тым собе пожиток привлачаючи, в чом се дей великое уближенье праву духовному деет». Баторы на падставе прывілея праваслаўнае царквы, пацверджаных ім, загадаў, каб ураднікі «в доходы церковные и во все справы и суды духовные митрополиту и духовенству его ... належачие не вступовалися и розпусков мужем с женами и не чинили (гдых то не светскому а духовному суду належит)»¹⁹⁸.

Калі вялікакняскія ўраднікі — намеснікі і старасты — насуперак прадпісанням Статута і манаршым наказам заходзівалі на практицы сваю юрысыдыкцыю ў разводных справах, гэта перадусім таму, што разводы складалі пэўную пазіцыю ў даходах іх урадаў. Пра гэта найлепей сведчаньне вядомыя ўжо люстрацыі ўкраінскіх старостваў, дзе ў рубрыцы «*przypadie rojutki*», г.зн. іншыя даходы, фігуруюць поруч з грошовымі карамі — вінамі і вясельнай куніцай ці паемшчынай — і платы за разводы. Супастаўленне згадак у крэйніцах выразна паказвае на прыбылкі, якія выплывали адгэтуль. На Галіцкай Русі ў каламыйскім старостве таго, хто даў прычыну да разводу, бралі трох злотыя (з чаго войт браў адну трэцьюю)¹⁹⁹. У снятынскім старостве мяцавыя ўлады паднялі аплату дашасці злотых²⁰⁰. У галіцкім заразвод бралі трох грыўны, г.зн. тыя ж шэсць злотых²⁰¹. У Трэмбавольскім, Рагатынскім, Стрыйскім і Любачоўскім староствах плата за развод складала трох грыўны²⁰², а ў Самборскім старостве «разводныя ... пану старасту» складалі ўсяго два злотыя²⁰³. У памежным Барскім старостве плацілі трох грыўны²⁰⁴, а ў Ратненскім старостве той, хто выступаў з просьбай аб разводзе, мусіў ужо заплаціць на замак, паводле сваіх

фінансавых магчымасцяў, суму ад 4 да 7 грыўнай²⁰⁵. Відаць, што ўлады — у прынцыпенепрыхильныя даразводаў²⁰⁶ — плядзелі на апошняй як на крыніцу даходаў, стараючыся праз узвічванне памераў аплаты павялічыць паступленні па гэтым артыкуле²⁰⁷. Разводы былі крыніцай даходаў, якую адміністрацыя манаршых маёнткаў бараніла ад канкурэнцыі з боку праваслаўнай епархii.

Хоць на практыцы правілам быў свецкі развод, гэта не азначае, быццам духоўны суд у шлюбных справах праваслаўнага насельніцтва ў Вялікім Княстве Літоўскім увогуле не функцыянуваў. Вышэй мы цыталі акты, паводле якіх утвараліся суды дзесяцільнікаў --- суддзяў у духоўных справах, прызначаных мітрапалітам.

Перад судамі арцыбіскупа кіеўскага і полацкага, праваслаўных біскупаў і вышэйзгаданых дзесяцільнікаў няраз ап'яніліся разводныя справы, унесеныя бакамі. Крыніцы захавалі згадкі пра некалькі такіх справаў і выракі, якія прысуджалі бакі да разводу²⁰⁹. Поруч з гэтымі справамі, згадаўшы пра іх толькі агулам, вылучым вырак арцыбіскупа полацкага ад 1545 г. пра развод паміж баярынам Іванам і ягонай жонкай Тамілай Вітаўтаўнай праз 18 гадоў сямейнага жыцця, з прычыны нязгоды паміж імі²¹⁰. Тут харэктэрна матывацыя разводу: нязгоднае сямейнае жыццё, якое паводле кананічнага права ўсходнія царквы не магло быць прычынай разводу. Аднак практыка — у духоўных судах таксама — گрунтавалася на звычэйным праве, якое — як мы ведаем — прызнавала нязгоду паміж сужонкамі за такую прычину. На той жа падставе ў 1570 г. сам мітрапаліт кіеўскі Іёна даў развод луцкаму земскому суддзю Гаўрылу Бокію²¹¹, а ў 1578 г. дыяцэзіяльныя ўлады выказалі згоду на развод князя Андрэя Курбскага з Марыяй Гальшанскай з прычыны нязгоднага жыцця. Праз год Курбскі ўступіў у новы шлюбны саюз. Гэты новы шлюб захаваўся, нягледзячы на тое, што ў 1583 г. Гальшанская аба інаваціла свайго бывога мужа праз мітрапалічы суд у незаконным скасаванні шлюбу. Былы муж, каб абараніць новы шлюб ад закідаў аб яго несапраўднасці, прадставіў сведкаў, што Гальшанская перад разводам учыніла чужаложства, што з пункту гледжання кананічнага права было слушнаю падставаю для разводу. У выніку Гальшанская скаргу адклікала і ніхто супраць легальнасці другога шлюбу і законнасці народжаных у ім дзяцей ужо не выступаў²¹².

Вось жа, нават у выпадках, калі бакі ўносялі справу аб разводзе на разгляд духоўнага суда, той кіраваўся дзеючым звычэйным правам, а не кананічным. На перавагу звычэвага права ў царкоўнай юрысдыкцыі цікае святло кідае справа аб сапраўднасці другога шлюбу, заключанага брацлаўскім кашталянам Васілем Загароўскім пасля свецкага разводу

з першай ягонай жонкай Марынай Збаракай. Падрываючы сапраўднасць другога шлюбу, заключанага з княжной Катарынай Чартарыскай — ужо пасля смерці Загароўскага ў татарскай няволі — Збаракая представіла біскупскому суду, перад якім вялася справа, ліст канстанцінопальскага патрыярха. Ён адмаўляў сапраўднасць свецкіх разводаў, якія практикаваліся на Русі. Кіеўскі мітрапаліт Анісіфор Дзевачка ўхіліўся, аднак, ад разгляду справы, адгаварыўшыся тым, што яна падлягае суду біскупа адпаведнае епархіі. Уладзімірскі біскуп Феадосій, на чый разгляд справа вярнулася ў 1583 г., аднак, пасля нарады з канюнікамі прызнаў развод, здзейснены — як мы памятаем — у форме прыватнае ўмовы, а значыць, і наступны шлюб, сапраўднымі²¹³. З ім не пагадзіўся хэлмскі біскуп Ляўонцій, прыдадзены ў гэтай справе як каралеўскі каад'ютар, і заявіў пратэст²¹⁴. Справа перайшла на разгляд самога караля.

Праваслаўнае духавенства — у сваёй масе — не толькі прызнавала сапраўднасць свецкіх разводаў, але само брала жывы і беспасярэдні ўдзел у рэалізацыі такіх разводаў — не зважаючи, што яны прынцыпова супярэчылі кананічнаму праву ўсходняе царквы. Вышэй ужо гаварылася пра трох святароў, якія выступалі за сведкаў пры складанні разводнага ліста вугорца Надзя і ягонае жонкі Аны, і пра свецкія разводы, якія праводзіліся дочкамі двух праваслаўных біскупаў. Адзін з іх, пінскі ўладыка Андрэй Русін, браў чынны ўдзел у правядзенні разводу перад гродскім урадам, стоячы разам з дачкою і выступаючы на працэсе як галоўны праціўнік яе мужа²¹⁵. Такая пазіцыя прадстаўнікоў праваслаўнае епархіі не была спарядычнаю. Яна сведчыць, што большыня праваслаўнага духавенства, у тым ліку і вышэйшага, аддавала звычаёваму праву перавагу над кананічным правам свае царквы²¹⁶.

Як земскія ўраднікі, так і кір пераходзілі да парадку дня насуперак нормам Статута літоўскага, які, і ў дзеянай на Валыні і Наддняпроўскай Украіне рэдакцыі 1566 г.²¹⁷, і ў канчатковай форме III Статута вызначаў, што «развод маліженьскій... маеть быти... нигде инде, одно перед судом духовным»²¹⁸. Калі ж такую пазіцыю займаланават значная частка праваслаўнае епархіі, найбольш зацікаўленай у забеспячэнні юрысдыкцыі ў шлюбных справах духоўным судам, дык не дзіва, што абарона фармальнае манаполіі гэтай юрысдыкцыі і паспяховасць змагання з практикай свецкіх разводаў — са згоды бакоў альбо прысуджаных свецкімі ўладамі — былі на практицы мізэрныя.

Здараўлася, хутчэй як выключэнне, што свецкі суд адсылаў справу ў

суд духоўны. Так, у 1556 г. дамініяльны суд у гарадзенскім ваяводстве адаслаў у духоўны суд справу падданае, якага спярша жыла невянчанаю жонкаю з падданым іншага пана, а потым перайшла ў маёнткі пана, які правіў гэты суд, дзе начала жыць з чалавекам, пра якога перад судом цвер-дзіла, што «*ест муж ее женчальны имешкает з ним о шесть лет и детей з ним прибыла*»²¹⁹. У гэтым выпадку вырашальным стала жаданне пана, які ажыццяўляў дамініяльную юрысдыкцыю, перадаць справу аб вяртанні жонкі, унесенну панам яе першага невянчанага мужа, з якою той пан выступіў перад дамініяльным судом, на зручнейшы духоўны суд, дзе вырашальнае значэнне будзе мецъ пытанне плюбу.

Гэты факт якраз можа пацвярджаць меркаванне, якое льга выснаваць з крыніц, што яшчэ ў XVI ст. бакі самі вырашалі, якую форму разводу выбраць — свецкую ці духоўную²²⁰. Форум, на якім адбывалася заява пра іхнюю волю, у прынцыпе вызначаўся паводле выбару бакоў, хіба што ішлося пра падданых, дзе дамініяльная юрысдыкцыя напэўна мела выключнасць — як мы пабачым ніжэй, — а яе формы змяняліся шляхам узмацнення ролі духоўнага элемента.

З факта, што форму разводу вызначала воля бакоў, вынікае цікавыя наступствы. Бакі, імкнучыся да ўмацавання здзейсненага разводу з узаемнае згоды, не спыняліся на заруках, і, каб засцерагчыся ад магчымых прэтэнзіяў, якія малі быць унесеныя на канкурэнтным духоўным судзе, рабілі паўторную заяву пра развод перад духоўнымі ўладамі. Так, палюбоўныя суддзі ў разводнай справе Раіны Русін з Іванам Храптовічам пастанавілі, што сужонкі павінны «*з малженьства добровольне один другого выпустити*» і паказаць гэта двойчы: раз перад урадам, другі раз перад праваслаўным біскупам²²¹. Падобна ж у 1594 г. Ян Валіцкі, прадстаўляючы гродзкаму ўраду ў Луцку акт «*вызвolenя з малженьства*» свайго жонкі, заяўіў, што і «*перед судом духовным в парадии ее вызволене помененои Федоры... очевисто вызнал ивольно ее от себе учынил*»²²². Адвартны выпадак мы ведаем з гарадскіх практикі, дзе развод, здзейснены арцыбіскупскім судом, быў паўтораны перад гарадскім судом праз згодную заяву бакоў²²³.

Роля духоўнага форума была тут ідэнтычная з роллю свецкага ўрада. Ён прымаў да ведама заяву бакоў. Гэтая заява сама па сабе складала канстытуцыйны акт разводу, згодна з існуючым звычаёвым правам. Падобны факт адзначаецца і ў Магілёве, дзе ў 1617 г. быў прадстаўлены акт разводу, выдадзены праваслаўным святаром,

якога дэлегаваў біскуп. Святар гэты прысутнічаў пры разводзе сужонства, праўда, невянчанага, які абодва бакі здзейснілі перад ім самі²²⁴. На левабярэжнай Украіне такую практику мы назіраем яшчэ ў XVIII ст.²²⁵. Пра яе выгоднасць для насельніцтва, сведчыць факт, што да разводаў перад праваслаўнымі духоўнымі звязтага і каталікі, нягледзячы на забароны дзяржаўных уладаў і пагрозу суроўых пакаранняў²²⁶.

Практика абвяшчэння разводаў святарамі ніжэйшае ступені, якіх біскупы не ўпаўнаважвалі здзяйсняць разводы, была на схіле XVII ст. вельмі частаю. Можна меркаваць, што яна замяняла свецкія разводы і [суды. — Пер.] дамініяльных паноў. Гэтую незаконную з пункту гледжання кананічнага права юрысдыкцыю ніжэйшага кліру атачалі апекаю мясцовыя свецкія ўлады і паны валасцей, адначасова не дапускаючы да дзейнасці аўктыўна адпаведную біскупскую юрысдыкцыю. Чаму? Адказ на гэта прыносяць *petita* [просьбы] праваслаўнае епархіі, накіраваныя каралю ў сувязі з падрыхтоўкаю да Берасцейскай уніі. Біскупы даюць у іх молянічы абрэз таго, як праваслаўныя святары самавольна давалі разводы, дзейнічаючы пад пратэкцыяй старастаў у каралеўшчынах і паноў у прыватных маёнтках. Тыя, маючы долю даходах, якія плылі з гэтых разводаў, не дазвалялі духоўным уладам стрымліваць і караць святараў, вінаватых у гэтых злоўживаннях (злоўживаннях, боразводныя справы падлягали выключна кампетэнцыі біскупскага суда)²²⁷. Гэта падкрэслівала і апублікованая ў тым жа годзе ухвала ўладзімірскага біскупа Іпація Пацея, зробленая разам з капітулам, якая абвяшчала выключнае права біскупскай юрысдыкцыі ў шлюбных справах, грозячы адлучэннем ад царквы і пазбаўленнем святарскага сану ўсім святарам, якія б пасмелі даваць развод без ведама біскупа²²⁸.

Святары, якія давалі разводы без згоды біскупа, на практицы ў справах, звязаных са шлюбамі, выступалі нібыта ў ролі судовага органа дамініяльных паноў. Адгэтуль апека і ахова, якую яны мелі ад гэтых апошніх. На Задніпроўі падобныя звычай захоўваліся доўгі. Запарожскі гетман Іван Брухавецкі пісаў цару ў 1667 г., што некаторыя святары аблігчагаюць разводы, і спадзяваўся спыніць гэтую практику, дамогшыся запаўнення вакантнага пасаду кіеўскае мітраполіі²²⁹.

Супярэчнасці паміж свецкай і духоўнай юрысдыкцыяй у сферы шлюбных справаў можна назіраць напрыканцы XVI ст. і ў першай палове XVII ст. у практицы магілёўскага магістрата. Часам магістрат сам прымаў заяву бакоў аб разводзе без ніякіх пярэчанняў²³⁰, а часам, прызнаючы сапраўднасць разводу на падставе згодных заяваў бакоў,

агаворваў, аднак, што ў выпадку новага шлюбу належыць атрымаць дазвол духоўнае ўлады²³¹; нарэшце, у сумнёўных і складаных выпадках сам адсылаў справу ў духоўны суд²³². Гэтае ўзаемапранікненне абедзвюх юрысдыкцыяў рэльефна выявілася ў разводнай справе магілёўскага мешчаніна Яцка Канашэвіча і ягонае жонкі Марыі. У студзені 1598 г. духоўны суд дзесяцілітніка прысудзіў ім развод на той падставе, што Марыя хоча ісці ў манастыр. Муж апеляваў на гэты вырак у mestавы суд, які пастановіў, ужо пасля здзяйснення разводу духоўным судом, што жонка павінна два гады пражыць у бацькі і за гэты час надумаць, ці жадае яна ісці ў манастыр, ці вярнуцца да мужа. Праз два гады бакі павінны зноўку стаць перад духоўным судом, які мае канчатковая зафіксаваць іхню ю. Тым часам насуперак гэтай пастанове, калі яшчэ два гады не мінуліся — у кастрычніку 1599 г., — духоўны суд дзесяцілітніка выдаў новы прысуд абразводзе, на што муж зноўку падаў скаргу ў магістрат. Той перадаў справу на разгляд полацкаму архібіскупу, які «*тот развод суду духовного подлог Бога и писма светого отправити маєт*»²³³.

Вось жа, mestавы суд, не заплыбліаючыся ў сутнасць справы, як належнае да духоўнае юрысдыкцыі, лічыў, што мае права скасаваць развод, прысуд пра які быў выдадзены судом дзесяцілітніка, і замяніць яго двухгадовую разлукую, следам за якой мусіў адбыцца новы прысуд духоўнага суда²³⁴. Гэты апошні прызнаваў кампетэнцыю mestавага суда (доказам чаго служыць новы прысуд), але не трymаўся вызначацага тэрміну. У такой сітуацыі mestавы суд перадаў справу на канчатковое вырашэнне суда арцыбіскупа.

Гэтыя супярэчнасці, адсутнасць сталае лініі ў практыцы былі рысамі пераходнага перыяду, які адзначаў паступовы заняпад свецкага юрысдыкцыі ў справах, якія тычыліся скавання шлюбу. Аналагічнае становішча мела месца ў Захоўнай Еўропе караблінскіх часоў, калі духоўная юрысдыкцыя дзейнічала ў IX ст. паралельна з дзяржаўнай і толькі потым здабыла выключнасць у гэтай сферы²³⁵. Для эвалюцыі, якая адбывалася тут, з канца XVI ст. характэрна была і практыка перадачы рашэння разводных справаў — як бы ў рамках дамініяльнае юрысдыкцыі — пробашчам, пра якую ішлося вышэй. Хоць яны дзейнічалі з парушэннем дзейнага кананічнага права і выносілі прысуды паводле звычаёвае практыкі, прыкметы зменаў несумненныя. Сінкрэтызм формаў, якія знаходзіў выраз у разнародных праявах, пра якія была гаворка вышэй, адлюстроўваў эвалюцыю, скіраваную да ахоплівання шлюбнае сферы заканадаўчай і

юрысдикцыйнай кампетэнцыяй праваслаўнае царквы.

Гэтыя перамены, паскораныя Берасцейскай уніяй, не ўсёды завяршыліся ў першай палове XVII ст. Даўня звычай, хоць з большага рудыментарна, захоўваліся на Задняпроўскай Украіне сярод казакоў запарожскага войска яшчэ ў XVIII ст.²³⁶ Навука сцвердзіла іх паўсюднае існаваннегатам нават у XIX ст. — вось жа, не толькі на тэрыторыях былога Вялікага Княства Літоўскага — дзе здолеў захавацца народны звычай, галоўным чы нам з прычыны перыферыйнага размешчання гэтых ашараў²³⁷. Што ж да Вялікага Княства Літоўскага, апісаны стан выразна свядчыць аб арганізацыйнай слабасці праваслаўнае царквы. Яе кіраўніцтва — нягледзячы на падтрымку манарха — было няздатна падпрадкаўваць шлюбныя справы духоўнай юрысдикцыі, хоць права — дзяржаўнае ў тым ліку — цалкам упаўнаважвалаяе на гэта. Пытанне мела агульныя характеристики. Рэлігійная дысыпліна ва ўсходній Царкве на Літве і Украіне была ў цэлым слабая. Некаторыя мітрапаліты, адчуваючы ўласнае бясцілле, пагаджаліся з становішчам, якое засталі, нічога не рабячы, каб яго змяніць. У гэтым сэнсе харектэрны афіцыйны ліст ад лютага 1546 г., у якім Жыгімонт Аўгуст звяртаўся да кіеўскага мітрапаліта Макарыя, прапануючы склікаць у Вільні сабор праваслаўнае царквы, каб стрымаць расклад звычаяў, якія панавалі сярод вызnaўцаў праваслаўя і супраць якіх мітрапаліт нічога не рабіў²³⁸. Манарх наказаў, каб тых, хто парушае царкоўныя нормы, асабліва ў шлюбных справах, біскупы прыцягвалі да духоўнага суда і каралі згодна з нормамі кананічнага права²³⁹. У інтэрэсах забеспячэння юрыдычнага парадку гаспадар абвясціў пра гатоўнасць дзяржаўнае ўлады дапамагчы ў гэтым царкве²⁴⁰. Аднак нягледзячы на намаганні, якія час ад часу ўзнаўляліся то праваслаўнай епархіяй, то ўладаром, гэты стан доўга заставаўся нязменным.

Гэта абумоўлівалася найперш фактам падпрадкаўвання праваслаўнага духавенства свецкім панам, не засікаўленым ва ўмацаванні аўтарытэту духавенства. Яны разглядалі царкоўныя інстытуты як прыналежнасць сваіх маёнткаў²⁴¹, што выявлялася ў праве «падавання», г. зн. праве свецкіх паноў распрараджацца царкоўнымі пасадамі паводле сваёй волі, і ў падпрадкаўянні ім духавенства²⁴². Адгэтуль знамяналъны прывілей Жыгімента I біскупу тураўскаму і пінскаму ад 1522 г., у якім гаспадар пад закладам на сваю карыцьць забараняў панам і баярам умешвачца ў духоўныя права ўладыкі. Гэта тычылася, між іншым, заснавання цэркваў і кляштараў без згоды біскупа і прызначэння папоў сваёй уладай, «выймуючи их з послушанства владычнага»²⁴³.

Такі стан прадстаўляе і Лявон Крэўза, віленскі ўніяцкі архімандрыт, на пачатку XVII ст.: «*W Konstantynopolu sam cesarz, w Moskwie sam wielki kniaż, ale w naszych krajach szlachcic každy, który ma popa rządzi nim jak chce; podczas kaže mu na robotę (iść) i owszem niektórych taka niezbożna śmiałość, że go skarze, gdy w czym nie posłucha. W rzeczach zaś do nabożeństwa należących siebie tylko słuchać kaže, a jeśli bez niego co czyni, tym samym wagi nie ma to co czyni*» [«У Канстанцінопалі сам імператар, у Москве сам вялікі князь, а ў нашых краях кожны шляхціц, які мае папа, кіруе ім, як хоча; часам кажаему (ісці) на работу, а ў некаторых і такая бязбожная смеласць, што пакарае яго, калі ў чым не паслуҳаецца. А ў рэчах, што тычацца набажэнства, кажа толькі сябе слухаць, акалі што без яго робіцца, тым самым тое, што робіцца, вапі не мае»]²⁴⁴.

Ступень падпарадкаванасці ўсходніяе царквы свецкім чыннікам была вельмі вялікаю. Выразам гэтага быў і трывалы ўдзел свецкага чынніка ў духоўных судах²⁴⁵.

Немалую ролю адыгрывала і моцная ступень дэцэнтрализациі ў арганізацыі ўсходніяе царквы ў Вялікім Княстве. Біскупы былі практична незалежныя ад мітрапаліта, чыя ўлада ў дачыненні да іх была вельмі слабою. Саборы былі рэдкія і не мелі вялікага значэння. Адгэтуль спробы рэформаў, якія зрабіў сабор 1508 г. у справе разводаў, засталіся эпізодам без наступстваў.

Слабасць праваслаўнае царквы ў Вялікім Княстве Літоўскім у XVI ст. абумоўлівалася суплётам шматлікіх прычин. Да іх напэўна належала факт, што пануючай царквою была каталіцкая; гэта ставіла праваслаўную епархію і клір у слабейшае становішча, падпарадкоўваючы іх у значнай меры праваслаўным князям і панам. Такога становішча не здолела ўраўнаважыць і палітыка ўладароў з дынастыі Ягелонаў, якія, з малымі выключэннямі, імкнуліся да ўмацавання пазіцыі ў праваслаўнае царквы²⁴⁶. Амерыканскі гісторык літоўскага права О.П. Бакус нагадвае, што на працягу XV і на пачатку XVI ст. становішча праваслаўнае царквы ў Вялікім Княстве палепшилася (за выключэннем двух перыяду: 1400–1430 і 1499–1503 г.). А сабліва пасля 1503 г. палітыка Аляксандра і Жыгімонта I ішла па лініі падтрымкі праваслаўнае царквы; можа таму, што гэтая форма змагання з уплывамі Маскоў-скае дзяржавы была больш плённаю, чым падтрымка католіцтва²⁴⁷. Гэта цалкам згадаецца з адзначанай вышэй пад-трымкай цэнтральнаю ўладаю праваслаўнай

ерархii ў яе імкненні спаўняць духоўную юрысдыкцыю ў шлюбных спраўах.²⁴⁸

Сярод прычын, якія скліялі да уні частку праваслаўнага духавенства, было і жаданне вызваліцца з-пад перавагі свецкіх паноў і ўмащаваць унутрыцаркоўную дысцыпліну. Адным з яе складнікаў было ўпарадкаванне юрысдыкцыі ў шлюбных спраўах. Да гэтае мэты духавенства імкнулася, падпарадкоўваючы іх выключна юрысдыкцыі біскупаў, дачыёй кампетэнцыі, згодна з кананічным правам, гэтыя спраўы належалі.

Мы прасачылі тут канфлікт дзвюх сущностных і супяречных юрыдычных сістэм. Адна з іх знаходзіла выраз у прызнаным дзяржаваю кананічным і дзяржаўным праве, але толькі слабы адбітак у практыцы. Другая, процілеглая як праву праваслаўнае царквы, так і статутнаму, ужывалася, тым не менш, мясцовымі ўладамі і свецкімі панамі ў дамініяльных судах альбо праз падпарадкованых ім праваслаўных святараў, якія выступалі фактычна ў ролі агенгau сваіх паноў у сферы судаводства ў шлюбных спраўах. Супяречнае статутным нормам звычаёвае права, з якім змагаўся мітрапаліт і частка духоўнае епархii і на чыёй старожы стаяла ўлада манарха, у мясцовай практыцы доўга захоўвала абавязковую сілу.

Як растлумачыць юрысдыкцыю свецкіх судоў — дзяржаўных і дамініяльных — у шлюбных спраўах у Вялікім Княстве Літоўскім яшчэ ў XVII ст., а на Украіне і даўжэй? На нашу думку, тут выступае збег некалькіх прычын.

1) У захаванні гэтага стану рэчаў былі зацікаўленыя мясцовыя ўлады і паны з увагі на даходы, якія ім прыносіла юрысдыкцыя ў разводных спраўах.

2) Фіскальны інтарэс тут згаджаўся са звычаемі, што панавалі сярод рускага насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага і Украіны. Гэтае насельніцтва — у тым ліку і прывілеяваныя слай — лічыла шлюб свецкай умовай, якая ў прынцыпе могла быць скасаваная з узаемнае згоды. Таму яно было зацікаўлена ў захаванні свецкай юрысдыкцыі. Аб салідарны фронт спраўцаў юрысдыкцыі і насельніцтва разбіваліся намаганні часткі праваслаўнае епархii, нягледзячы на падтрымку, якую тая атрымлівала з боку манархаў.

3) Гэта было магчыма і дзякуючы таму, што праваслаўны клір, у тым ліку і частка епіскапату, з аднаго боку звяза-

ны ўмовамі існавання з усім насельніцтвам, з другога — падпрадкаваны панам і вялікакняскім ураднікам, не толькі не рэалізаваў лініі, абаронцам якое была кіеўская мітраполія, але, наадварот, апынуўся на баку сіл, якія баранілі даўнія звычаі. А апошнія, аказаўшыся вельмі жыўчымі, толькі марудна і памалу саступалі перад наці скам супраціўных ім сіл. Да гэтых супраціўных сіл належала і каталіцкі касцёл, які ўжо ў Х ст. дамогся ў Заходній Еўропе выключнае юрысдыкцыі ў шлюбных спраўах²⁴⁹. Вось жа, царкоўная унія на тэрыторыях, ахопленых ёю, прынесла хуткі заняпад звычаёвага права, якое доўгаяшчэ выказвала сваю жыўчэвасць на тэрыторыях, дзе захоўвалася праваслаўе.

4) Засведчаная крыніцамі жыўчэвасць свецкага харэктару шлюбу і працяглага — у парадунні з іншымі местамі Вялікага Княства — захавання свецкіх разводаў у Магілёве вынікае, на нашую думку, з адмысловага становішча гэтага места, дзе мяшчане атрымалі — і захоўвалі — значную ступень самастойнасці ў дачыненні да шляхты і праваслаўнае царквы²⁵⁰. Дадатковым элементам мог бы быць факт шчыльных сувязяў Магілёва з Украінай, дзе свецкае звычаёвае права было найбольш распаўсюджана²⁵¹.

Звычаёвае ці грамадскае права?

Захаванне свецкага харэктару шлюбу і пераважная роля свецкае юрысдыкцыі ў шлюбных спраўах праваслаўнага насельніцтва Літвы і Украіны служыць цікавым прыкладам канфлікту паміж кананічным і дзяржаўным правам, з аднаго боку, і жывым звычаўным правам — з другога²⁵². Яно паказвае таксама, як небяспечна прадстаўляць гісторыю права на падставе нормаў пісанага права і актаў цэнтральнае ўлады, не супастаўляючы іх з мясцовымі юрыдычнаю практикай. Гэтая апошнія — як мы сцвердзілі вышэй — можа не толькі мадыфікаць усталяваныя нормы (як у выпадку невянчаных шлюбаў), але і — грунтуючыся на даўнейшым звычаўным праве — заняць пазіцыю, наўскрай супярочную ім, і паспяхова бараніць яе на працягу стагоддзяў.

Тут выступае харэктэрная для феадальных стасункаў розніца паміж пісаным правам і юрыдычнаю практикай. Практика, якая адлюстроўвала звычаёвае права, часта брала верх над кадыфікаваным правам, ужыванне якога толькі паволі прабівала сабе дарогу, адсоўваючы на другі план мясцовыя звычаі і стасункі, якія вынікалі з дамовы, а тыя звычаі і стасункі — таксама тыповыя для Сярэднявечча — мелі і ў

нашым выпадку немалое значэнне, калі прыгадаєм тут развод з узаемнае згоды бакоў.

Ці можна называць перажыткам юрыдычную практику XVI і першае паловы XVII ст., якая выступае ў цытаваных намі крыніцах? Ці захоўвалася яна, дзякуючы народнаму кансерватызму, у аддаленых мясцовасцях, удалечыні ад культурных цэнтраў? Ці, выступаючы як *mos maiorum* [звычай продкаў], тармазіла новыя грамадскія стасункі? Ці складала ўжо толькі абрадавую і звычаёвую форму, жывы змест якое адмёр? Бо тады і толькі тады мы маглі б назваць яе рэліктам²⁵³. Калі мы прадэмансстрравалі, што гэта не так, што як звычаёвия формы заключэння шлюбу, так і свецкія разводы ў даследаваным намі перыядзе захавалі поўную жыццёвасць, служачы як актуальным патрэбам насельніцтва, так і інтэрэсам мясцовых уладаў, то належала б казаць не пра перажытак, а пра інстытуцію звычаёвага права са старою традыцыяй, якая доўгі і да пэўнага часу паспяхова змагалася за сваё існаванне²⁵⁴.

Аналагічныя феномены, якія сустракаюцца ў гісторыі сярэднявечнага права, служаць аргументам для канцепцыі «грамадскага права», якое проісціпаставае дзяржаўну праву. Творцам тэорыі «грамадскага права» лічыцца О. Гірке, які праву дзяржавы проціпаставіў аўтаномныя права грамадскіх групав (Genossenschaftsrecht) і зрабіў іх прадметам сваіх доследаў. Гэтую тэорыю развіў Э. Эрліх, згодна з якім дзяржаўнае право — толькі павярхойны слой, які не датыкаеца да ўнутранага жыцця грамадскіх групав: апошнія жывуць уласным юрыдычным жыццём, якое складае найглыбейшую рэчаіснасць права. Э. Эрліх, а ўслед за ім Г. Гурвіч, казалі пра «стыхійнае право грамадства», якое не мае нічога супольнага з правам, што ўсталёўваецца дзяржаваю і здзяйсняеца праз яе органы²⁵⁵.

Сярод даследаваных з'яваў асабліва свабода скасавання змовін, санкцыянаваных царкоўнымі шлюбамі, і магчымасць разводу паводле згоды бакоў прызнаваліся як органамі свецкага ўлады, якія прымалі запіс пра гэтую книгі альбо здзяйснялі акт разводу, так і духавенствам у цэльм. Святары давалі шлюб нанава, калі змоўлены шлюб не дайшоў да завяршэння, нягледзячы на тое, што шлюб ужо раз адбыўся, а таксама дабраслаўлялі новыя шлюбы асабаў, разведзеных свецкім парадкам. Таму мы можам тут казаць аб звычаёвым праве, якое ўжывалася дзяржаўнымі органамі і духавенствам. Таму гэта не «грамадскае

права», бо любое права харктарызуецца санкцыяй з боку ўлады, якая выступала тут відавочным чынам.

Перавага свецкіх элементаў у звычоўым шлюбным праве эпохі, з якой мы традыцыйна прывыклі асцяваць перакананне аб уся ўладным панаванні нормаў царкоўнага права і духоўнае юрысдыкцыі, а таксама працягласць іх існавання пры наяўнасці магутных праціўнікаў — пытанне, вартасе ўвагі, яно мае шырэйшае значэнне. Асабліва выразна яно акрэслілася ў доследах гісторыі права Вялікага Княства Літоўскага і Ўкраіны²⁵⁶.

¹ Чарнецкій. История Литовского статута // УІК, 1867, № 9, с. 23, 46.

² М. Владими́рский-Буданов. Отчет об историко-юридических материалах Витебского Центрального Архива, вып. VII-VIII // УІК, 1878, № 4, с. 94–105.

³ М. Владими́рский-Буданов. Черты семейного права Западной России в половине XVI в. // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца, VI, Киев, 1890, с. 42–78.

⁴ Тамсама, с. 42.

⁵ Першым храналагічна быў артыкул: О. Левицкий. Семейные отношения в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Русская Старина, 1880, № 11. Далей па часзе трэба згадаць працу, выдадзеную пад псеўданімам Левко Маячанец — Про шлюб на Руси-Украине в XVI–XVII столетью // Зоря, № 13–18, нарэшце: Невінчані шлюби на Украіні XVI–XVII ст. // Записки Украінського Наук. То в. в Київі, кн. III, 1909, с. 98–107.

⁶ О. Левицкий. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси XVI–XVII вв. (Уступ да: Арх. Ю.-З. Р.с., VIII, ч. III: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв.), Киев, 1909, с. 1–120.

⁷ М. Грушевский. Історія України-Руси, VI, Київ–Львів, 1907, с. 314.

⁸ А. Загоровский. О разводе по русскому праву, Харьков, 1884, с. 187–197.

⁹ РН, XII (1810), s. 84–88 і 325–333; XIII (1911), s. 57–66; 203–214 і 347–361. Пра цікавыя для нас пытанні найболыш у другой частцы артыкула.

¹⁰ L. Szaraniewicz. Rys wewnętrznych stosunków Galicji wschodniej w drugiej połowie XV wieku. Lwów, 1869, s. 25.

¹¹ W. Abraham Z dziejów prawa małżeńskiego w Polsce. Zezwolenie panującego lub panów na małżeństwo poddanych i świeckie

opłaty małżeńskie // Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza, I, Lwów, 1916, s. 10–16; P. Dąbkowski. Polskie prawoprywatne, I, Lwów, 1910, s. 372–374; L. Białkowski. Podole w XVI wieku. Rysy społecznej gospodarczej, Warszawa, 1920, s. 24–27.

¹² W. Sochaniewicz. Rozwody na Rusi Halickiej w XV i XVI wieku // Pamiętnik Historyczno-Prawny, VII, z. 3, Lwów, 1929.

¹³ Першую рэдакцыю гэтая працы, апублікаваную ў 1963 г. (СРН, т. XV, з. 1), даследчыкі сустрэлі з цікавасцю. Вядомы французскі сацыёлаг права і знайца кананічнага права Габрыэль Ле Брэс прысвяціў ёй рэцэнзію ў RH DEF, XLIII (1965), № 2, с. 308. Другая рэцэнзія, пяра З. Капыскага з Мінска, апублікаваная ў зборніку «Acta Baltico-Slavica», VII (1967), с. 364–367, падае некаторыя матэрыяльныя дадзенныя з архіваў савецкага Беларусі і заўвагі, свае адносіны да якіх мы акрэслім у ходзе нашых далейших разнагаў.

¹⁴ Пар. М. Любавскій. Литовско-руssкий сейм, Москва, 1900, с. 297, дзе цытуе ўсю скарга станаў на берасцейскім сойме 1544 г. аб пазыванні «за свецкую реч да духоўнага суду, што духоўныя асабліва чыняць», і аналагічныя скаргі на сойме 1551 г., якія выклікалі нават адпаведную пастанову гаспадара (с. 547).

¹⁵ М. Владимирский-Буданов. Черты, с. 42; О. Левіцкій. Невінчані шлюбі, с. 98; Ф. Леонтович. К вопросу о происхождении семьи вообще и о ее организации по древнему русскому праву // Журнал Министерства Юстиции, 1900, № 7–8, с. 80–91.

¹⁶ РИБ, IV, с. 7. Пар. Б. Романов. Люди и нравы древней Руси. Историко-бытовые очерки XI–XIII вв., Ленинград, 1947, с. 228 (2 выд.: Москва–Ленинград, 1966).

¹⁷ РИБ, IV, с. 4, 9, 18. Пар. Б. Романов. Люди и нравы, с. 252.

¹⁸ Пар. J. Daauillier i C. de Clerq. Le mariage en droit canonique oriental, Парыж, 1936, i C. de Clerq. Mariage dans le droit de l'église orientale // Dictionnaire de droit canonique, IV, Парыж, 1957, p. 787–802, дзе змешчана і зводка літаратуры прадмету.

¹⁹ J. Daauillier i C. de Clerq. Op. cit., p. 42; C. de Clerq. Op. cit., p. 799; А. Петровский. К истории развития обрядовой стороны чина венчания // Христианско-сочетание, XII (1908), с. 1599–1619.

²⁰ Б. Романов (оп. cit., с. 253) цытаваў дамову Ноўгарада з немцамі ад 1195 г., якая ўзмацняла абарону шлюбнае жонкі (мужеска жена) паводле крымінальнага права.

²¹ Я. Щапов. Новый памятник русского права XV в. (Запись «О разлучении») // Славяне и Русь, Москва, 1968, с. 375–382 (тэкст по міні с. 381–382), там чытаем: «*А очнчутъ жити муж с женю не венчанны, или жена с мужем, ни молитва в церкви от попа не мовлена, а походѣтъ разлучитися или муж от жены, или жена от мужа, ино тѣх разлучили, зане же ти и бес того блудно жили. А который венчальный или поп в церкви благословил, молитвы мол-*

вил, атэх не годится никому разлучити». Далей ідзе пералік прычын, калі царква дазваляе такое разлучэнне.

²² «Жена венчальная» — АВК, XXV, № 167, 168, с. 68. РИБ, XX, кол. 1172; «муж венчальный» — АВК, XXI, № 221; «жена невенчальная» — АВК, XVII, № 486, № 986; XXI, № 221; «жене не имелюная» (паланізм) — Арх. Ю.-З. Рос., VIII, ч. 3, с. 465. Археогр. сб орнік, I, № 146.

²³ Р III, 12; D III, 23; T III, 28. А. Таўсталес (Права сямейнае паводле Літоўскіх статутаў // Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Беларуская Акадэмія Навук. Працы клясы гісторыі, т. III, Менск, 1929, с. 23–52) свецкім шлюбам не зацікавілася. Займаючыся заключэннем і касаваннем шлюбу (с. 23–30), яна прадстаўляе яго выключна ў царкоўнай форме, што, зрэшты, знаходзіць падтрымку ў тэксле Статута.

²⁴ АЗР, т. II, № 51, с. 62.

²⁵ L. Kolankowski. Zygmunt August — wielki książę litewski do r. 1548, Lwów, 1913, дадатак № 9, с. 363. (Księgi Zapisów Metryki lit., ks. 21, f. 39).

²⁶ На гэтай падставе К. Саханевіч (K. Sochaniewicz. Op. cit., s. 17) сфармуляваў нават погляд, што невянчанае сужонства складала прывілеяваную форму сужонства. Як вынікае з агульнае ацэнкі гэтая формы сужонства, асабліва становішча невянчанае жонкі і яе дзяцей, такая тэза для першыяду, які мы разглядаем, не вытрымлівае крытыкі.

²⁷ ALM, № 280 (w. 1496).

²⁸ АВК, XVII, № 181, с. 72.

²⁹ Ист.-Юрид. Мат., т. VIII, с. 345. Пар.: М. Владимирский-Буданов. Отчет, с. 97.

³⁰ АВК, XXI, № 221 (1556 г.) — пакіданне мужа невянчанаю жонкаю; Арх. Ю.-З. Рос., т. VIII, ч. 3, № 31, с. 91 — адсыланне невянчанае жонкі мужам; Археогр. Сборник, т. I, № 146 — пакіданне невянчанае жонкі. Пар.: М. Владимирский-Буданов. Черты, с. 52.

³¹ Арх. Ю.-З. Рос., т. VIII, ч. 3, № 31, с. 91.

³² Там сама, № 116, с. 462–468.

³³ Там сама, с. 466–468 (1600 г.): «Князь Станислав зе Збаражса Воронецкий обтежлив и еускаржался и оповедална сына своего... ина жону свою Марину Гулевичовну».

³⁴ АВК, XVII, № 986, с. 405 (1556 г.): цесьць абвінаваціў гаспадарскую баярку Улку Хведкаўну, «нневестку свою..., што ж дей она будучи за сыном моим Сенком невенчальною жененою мешкаючи у дому моем, то пак дей тот сын мой змер, а она... з дому моего прочьти и не хочет». Суд выдаў вырак, згодны з жаданнем спаганятага, выдаляючы Улку з сынам з маёнтку, які застаўся па нябожчыку Сенку. Там сама, XXI, № 522, с. 339 (1558 г.): У спрэчцы аб спадчыне

паміж двумароднымі братамі адзін з іх заяўляе: «*Ито бых рад в едал, еслы бы тая жона у отца моего венчанная была, або не*», бо гэты факт павінен вырашыць яе права на спадчыну.

³⁵ АВК, XVII, № 468, с. 179.

³⁶ Р III, 12: «*А ведже тым обычаем маєт быти перевожено на бенкарта: еслы... теж з невенчаною жонкою мел его*». То есныя пастановы змяшчаюць: Д III, 23; Т III, 28. Але варта заўважыць, што існавала поўнае адрозненне — у II і III Статутах — паміж дзецимі з невянчаных сужонстваў — «бенкартами» і чужаложнымі дзецимі, якія мелі найменне «*надер бенкартов*». Гэта бяспрэчна было вынікам розніцы ў меркаваннях пра ступень незаконнасці саюзаў, з якіх паходзілі няшлюбныя дзецы. Пар. О. Левицкій. *Черты семейнога быта*, с. 34.

³⁷ Пар. К. Jabłonowski. Op. cit. // РН, XIII (1911), s. 59.

³⁸ АВК, XVII, № 986, с. 405, № 13, с. 6.

³⁹ АВК, XXI, № 13, с. 6 (1555 г.).

⁴⁰ Арх. Ю.-З. Рос., т. I, ч. 10, с. 443.

⁴¹ АВК, XXI, № 168, с. 69.

⁴² Археогр. Сборник, т. I, № 146, с. 365 (1645 г.).

⁴³ Таму мы не можам падзяліць погляд В. Абрагама (W. Abraham. *Z dziejów prawa małżeńskiego*, s. 19), што «*супраць невянчаных сужонстваў* мы сіла выступаць царква, таму яны не маглі быць надта частвымі». Факты, здаецца, сведчаць пра зусім адваротнае.

⁴⁴ Арх. Ю.-З. Рос., т. VII, ч. 2, с. 261.

⁴⁵ Тамсама: «*Kunicę za wyjście statecznie za mąż... do ziemiańskiej wsi... płaci się zwykłym obyczajem krainy onej*».

⁴⁶ Тамсама, с. 312.

⁴⁷ Жерела, т. I: Опіси королівщин в землях руских XVI віку, выд. М. Грушевский, Львів, 1895, с. 51. Люстрацыя 1565–1566 у Каламыйскім старстве адзначае: «*Po jemsz czuzna, to jest, gdy który Rusin, ale nie Polak, bo odtakiej dani Polacy wolni, da dziewczę swoją za mąż*» [*«Паеншчына, то бок калі які русін, але не паляк, бо ад такое даніны палякі вольныя, аддасць сваю дзеўжку замуж»*]; тамсама, с. 24, падобны запіс у люстрацыі Снятынскага старства.

⁴⁸ Гл. М. Грушевский. Внутренний строй барского старства в XVI веке (Уступ да: Арх. Ю.-З. Рос., т. VIII, ч. 2, раздз. 2), с. 44–155.

⁴⁹ Тамсама, с. 36.

⁵⁰ W. Abraham. *Z dziejów prawa małżeńskiego*, s. 19.

⁵¹ Тамсама, с. 9, с. 18. А ўтар, зрэшты, сам (на с. 19) цытуе крътычны адносна ягонае гіпотэзы погляд В. Сергяевіча.

⁵² Акты литовско-русского государства (XIV–XVI ст.), вып. I (1390–1529), Москва, 1899, № 78, с. 103, і ALM, II, № 624, с. 114: «*Також наместники первыи им были новину увели, и коли дей хто в месте жону поимает, або девка замуж идет а они от того собе в*

них брали. Ино мыи тоим отложали и». Пар. таксама прыўлей для м. Высоцкага ад 1510 г. (АЗР, т. II, № 60, с. 73).

⁵³ АЗР, т. II, № 30, с. 35. У прывілеі для кіеўскае зямлі ад 1507 г. чытаем: «Теж просили нас князи и паны и земяне киевские, ижбы им новину (не) уводили врадники наши воеводы киевские: з их людей куницы свадебные берут... И мы о том помысливші з паны радою нашою устанавляем так: что ся тычет куниц свадебных, коли наш человек в княжеского человека, альбо в панского, або в земянского поймет девку, ино выводная куница тому государю в чого человека девку поймет; а поймет княжеский або панский або земянский человек в нашего человека девку, ино куница выв одная нашему воеводе з нашего человека».

⁵⁴ АЗР, т. I, № 213, с. 262: «А куницы змирские, свадебные брано бы с них по шести грошей, а вдовью куницу по двадцати грошей». Поруч з шлюбнай куніцай ў Вялікім Княстве існавалі шматлікія кунічныя даніны, якія сплочваліся або куніцавымі скуркамі — «куница шерстью» (АЗР, т. II, № 75, с. 99; там сама, № 86, с. 111–113), або грашымі, як кунічныя чынши з гаспадарскіх земляў або гандлёвы падатак у Кіеве, які ў 1494 г. вызначаўся як «осмника куница» ў памеры 12 грошай (АЗР, т. I, № 170, с. 194).

⁵⁵ У гэтым дачынені трэба ўдакладніць погляд М. Уладзімірскага-Буданава (Черты, с. 47, 77), згодна з якім розныя слáі грамадства кіраваліся ў XVI ст. зусім рознымі нормамі ў сферы сужонскага права, а невянчаныя сужонствы былі ўласцівымі толькі сялянам.

⁵⁶ Пар. О. Левицкій. Невінчані шлюби, с. 98; яго ж. Черты семінаго быта, с. 36.

⁵⁷ О. Левицкій. Невінчані шлюби, с. 99. Як выглядала часам на практицы свабода жанчыны ў такім невянчаным сужонстве, можа дашь уяўленне апоеяд валынскага зямяніна Алляксандра Вароны-Баратынскага з 1586 г. Ягоны бацька Таміла ўзяў замуж тураўскую мяшчанку Марушку, якая перад тым была замужам у Тураве, а потым, уцёкшы ад «мужа венчального... ходила на козацтво» ў Кіеў, Чаркасы і Канеў; вярнуўшыся, стала жонкаю млынара Крупскага, ад якога ўцякла. Потым жыла па чарзе яшчэ з чатырма асобамі, прыйшла нарэще да Тамілы, які меўся запісаць ёй на сваім маёнтку дажывацце, супроць чаго сын запратэставаў. (Арх. Ю.-З. Рос., т. VIII, ч. 3, № 146, с. 632–634).

⁵⁸ Арх. Ю.-З. Рос., т. VIII, ч. 3, № 60, с. 211–213: 19 чэрвеня 1570 г. князь Якуб Чатвяртынскі прызнаў, што панну Ганну «змовил есми за себе в малженство... и шлюб с нею брал и тому веселю рок есмо... зложили семью суботу в року прийдучом».

⁵⁹ Тамсама, № 58, с. 206.

⁶⁰ Тамсама, № 80, с. 288.

⁶¹ Тамсама, № 67, с. 251–254. У 1576 г. перад гродскім судом

Марыя Яловіч-Малінскай признала, што яе маці «мене в малженьство... змовила, и ведле законунашого греческого мне сним шлюб вчинивши, рок певный в еселябыла зложила».

⁶² Тамсама, с. 248: У 1573 г. Яловіч-Малінскі скардзіўся, што Сямашка «тогда мя и до того прымушал, абых с нею, жонкою своею, знову шлюб брал, по котором вже мне и малжонце моей былоничого». Гэта ж сама сцвердзіла ягоная жонка Марыя (с. 250).

⁶³ Тамсама, № 25, с. 75 (1564 г.): «А поки тако е оправы пан Крупский в дом пана Кирдеев не принесет, поты пан Кирдей и дочки своее ему, именія Чати и тое усее выправы дати не будет повинен».

⁶⁴ Арх. Ю.-З. Рос., т. VIII, ч. 3, № 104, с. 418–424.

⁶⁵ Тамсама, № 32, с. 95 (1565 г.): «веселе и венчанье» павінны прывесці «ку скутечном у доконченю оное умовы наше»; тамсама, № 26, с. 78 (1567 г.): «Рок слушны, певны и неодвогучны весселю ку сконченю того малженства положил и». Пар. О. Левицкій. *Черты семейного права*, с. 40, 47–50. Тамсама цытуеца з рукапіснае судовае кнігі згадка пра сварку, якая выбухнула, «коли ужеси мі панну до ложа отправадили». З гарадскіе практикі мы ведаем справу з 1640 г., калі перад гарадскім судом у Палацку ісцепец жадаў выдачы яму жонкі, якая была «заручена и пошлибена», але паколькі вяселле не адбылося, бацькі адмаяўляліся яе выдаць, лічачы шлюб не здэйсненым (Археогр. Сборник, т. І, № 123). М. Уладзімірскі-Буданай (*Черты*, с. 53) на падставе філалагічнага аналізу (шлибіць = абяцаць) меркаваў, што «*пошлибене*» азначала абяцанне сужонства. Аднак факт, што ісцепец жадаў выдачы яму жонкі, свядчыць аб tym, што — згодна з вядомай практикай — тут меў месца шлюб, спалучаны з заручынамі, але не завершаны вяселлем. Адгэтуль і сумненні суда ў сапраўднасці сужонства.

⁶⁶ Такі заклад — нязменны элемент дамоваў пра заключэнне сужонства сярод украінскай шляхты і паноў у XVI–XVII стст. Як правіла, ён павінен быў прыпадаць разам з кампенсацыяй за выдаткі, панесенны ў сувязі з падрыхтоўкаю да вяселля, боку, які падаецца праз адмову ад шлюбу. Часам жа заклад прызначаўся на карысць манарха (Арх. Ю.-З. Рос., т. VIII, ч. 3, № 60, с. 211; № 64, с. 226–228; № 67, с. 239), што павінна было ўзмацніць фінансавыя санкцыі дамовы і забяспечыць яе больш плённую рэалізацыю. Пар. О. Левицкій. *Черты семейнага права*, с. 25.

⁶⁷ Арх. Ю.-З. Рос., т. VIII, ч. 3, № 32, с. 95: у 1565 г. кіеўскі зямянін Юзаф Нямірыч «змовил за пана Лазара Иванцкаго дочку свою Настасью у малженство святое дати, а который дочку свою ужо в одлезаконунашого хрестиянского и обручене егом и лость принял».

⁶⁸ Арх. Ю.-З. Рос., т. VIII, ч. 3, № 143, с. 590–595.

⁶⁹ Інайчай выглядае юрыдычны бок прыведзенае З. Капыскім (цит. Рэцэнзія, с. 365) дамовы з 1577 г. паміж каталікамі: шляхцічам з Наваградскага павету Мартынам Фрыдрыхавічам Міхайлам і мяш-

чанкаю з Берасця Даротай Аліфераўнай Арчынскаю. Міхайла павінен быў з'явіцца ў Берасці «на дзень певны то естна светові Балтромея ... Агдебы я на тот року Берестю небыл і малжонкі своеез собоюне взял, або оне замене пойти не хотела, тэды кождыз настакій винен буде заплатіти заруки чотырыста коп». Гэта была тыповая перадшлюбная ўмова з штрафнымі санкцыямі на выпадак адступлення ад шлюбу, распаўсюджаная ў Кароне, але прынцыпова адрознная ад свецкага ўмоўнага шлюбу, які мы разглядаем. Таму няма падставаў рабіць з гэтага выснову пратое, што і ёсь род каталікоўформаю заручыбыла ўмова, а не шлюб» (*także wśród katolików umowa, a nieślub, była formą zaślubin*).

⁷⁰ L. Białykowski. Îp. cit., s. 218 (do datek № 39).

⁷¹ Цыт. паводле: О. Левицкій. Семейные отношения, с. 559. Пар. таксама: А. Загоровскій. Op. cit., с. 194, заўвага 2.

⁷² J. Dauvillier i C. de Clerq. Op. cit., p. 794. A. Herman. Die Schließung der Verlobnisse im Recht Justinians und der späteren byzantinischen Gesetzgebung // Analecta Gregoriana, VIII (1935), p. 107 i L. Anne. Les rites des financailles et la donation pour cause de mariage sous le Bas-Empire, Lowanium, 1941, p. 163–182. Пар. таксама Н. Суворов, Учебник церковнага права, выд. 4, Москва, 1912, с. 370–372.

⁷³ J. Dauvillier i C. de Clerq (Op. cit., p. 42) цытуюць, м. ін., патрыярха канстанцінопальскага Міхaila Анхіяласа, які ў 1177 г. абвясціў, што шлюб стварае не воля бакоў, а выкананне прадпісаних рытуалам абраадаў.

⁷⁴ Аpx. Ю.-З. Рос., т. VIII, ч. 3, № 40, с. 123 (1566 г.), Аляксандр Сямашка «...з порадою починных приятелей моих учинил есмо змову о выдане в малженство сестру мою стрыечною, которая в мене... вopeце ест... и рок тому веселю постановили — за пять лет». Тамсама, № 143, с. 591 (1634 г.): Маладыя — і іх бацькі — «пацвердзіўши дабраславенства даўшы выразны шлюб паводле звычаю ўсіх ходніх апостальскаса царквы праз... Пятра Магілу, мітропаліта... аддалі і ў святы сужонкі стан дасканала павянячалі, вяслележ, аднак, ад тae даты... хочуць мець празднага гады... прызначаючы дату і месца, дзе ягомасць пан Ярмолінскі разам з імасцямі панамі сябрамі сваімі... будзе павінен прыбыць і старажытным хрысціянскім звычаем, захоўваючы ўсялякую прыстойнасць, прыступіш да гэтага пабожнага акта» (*przez konfirmację błogosławieństwa i danie wyraźnego ślubu wedle zwyczajów cerkwi wschodniej apostolskiej przez... Piotra Mohile metropolite... oddali i wstanowili małżeński doskonale poślubili, wedle jednak oddatę tej... zadwa lecie mieć chęci... datę i miejsce naznaczając, gdzie imć pan Jarmoliński spólnie z ichmością panu przyjacioli swymi... stawić się i do tego aktu świętobliwego zwyczajem starożytnym chrześcijańskim, wszelaką zachowując przystojność, przystępować będzie powinienni*). Як падае А. Левіцкі (Черты семейнага права, с. 40), яшчэ ў 1744 г. св. Сінод звяртаў увагу, што на Украіне маладыя «по отпраўлении брачнага таинства, тога ж време ёні разлучився, по нескольку лет до называемого понах обычай брачнага веселя

живут по разным домам». Звычай гэты Сі нод асуздзіў, загадаўшы, каб маладыя распачыналі сужыццё адразу па шлюбے.

⁷⁵ М. Владимирский-Буданов. Обзор истории русского права, выд. 4, Киев, 1905, с. 427, звяртаў увагу на тое, што калі кананічнае права ўсходніе царквы лічыла заручыны непарушнаю дамоваю, то рускае звычаявае права надавала яму выключна харктар маёмаснае дамовы. Невыкананне явіяло толькі да абавязку выплаты *vadum* — «заряд» (На Літве яго называлі зарукай — заў. аў.). Тамузаручыны адбываліся неадначасова з шлюбам — якжадала таго кананічнае права — але часта нашмат раней, яшчэ да пайналецця будучых мужа і жонкі. Бакамі, якія заключалі дамову, выступалі іх бацькі.

⁷⁶ Гэтавыразна вынікае, м. ін., з акатлічнасція спрэчкі Яловічай-Малінскіх супроць Сямашкі, пра якую былагаворка вышэй. У найвастрыжай фазе спрэчкі скаржнікі падкрэслівалі, што Сямашка забраўсаваю адзінажроўчую сястру — пані Яловічаву — змаёмасці яемужа, калі тая ўжо жыла з ім. Гэта павінна было азначаць, згодна з аргументацыяй спаганятых, што шлюб ужо быў споўнены. Ажно праз тры гады аказалася, што гэта маіф аддала дачку сыну, каб той яе зняволіў да вяселля. Факт, што вяселле не адбылося, аслабіў пазіцыю Яловічай-Малінскіх, якія прагнулі давесці суду, штобылі ўжо сямейнаю парай.

⁷⁷ Пар. О. Левицкій. Черты семейнага быта, с. 40 і М. Грушевській. Історія України, т. V, с. 314. Іхня погляды падсумаваў Ябланоўскі: F. Jabłonowski. Op. cit. // РН, XII (1910), s. 327 і XIII (1911), s. 61 і passim.

⁷⁸ W. Abraham Zawarcie małżeństwa wpierwotnym prawie polskim, Lwów, 1925, s. 331. Пар. s. 339 і passim.

⁷⁹ Там сама, с. 323—339. Гэтага цверджання для нашых мэтай дасտаткова, там у мы не пускаемся тут у разгляд тэорыі В. А брагама пра то е, што секулярызацыя шлюбу, які першапачтова мусіў мець сакральны харктар, адбылася пад уплывам узнікнення дзяржавы ўлады, а значыць, пасля VI ст. н. э., асабліва ж у IX—X ст., і запынілася пасля прынціпія хрысціянства (с. 335—338). Зауважым толькі, што слабы пункт сакральнае тэорыі першапачатко вага шлюбу палягае ў вядомым факце, што дзяржавная ўлада пры сваім узнікненні не здзялалася гэтымі пытаннямі, пакі даючы іх звычаяваму праву. Дзяржава ўмешанае ў сферу шлюбнага права магчыма на адносна высокай ступені развіцця дзяржавынае ўлады, якое ў дархысціянскай Польшчы — а ідзе ўжакраз пра耶 — гэта ўлада не дасягнула.

⁸⁰ A. Veulani. Nowe źródło do historii staropolskiego prawa małżeńskiego, СРН, IV (1952), s. 126—160.

⁸¹ Там сама, с. 155.

⁸² А. Ефименко. Народная юридическая во ззрения на брак // Исследования народной жизни, вып. I: Обычное право, Москва, 1884, с. 1—48.

⁸³ С. Пахман. Обычное гражданское право в России, т. I, Петербург, 1879, с. 34.

⁸⁴ P. Rasi. La conclusione del matrimonio nella dottrina prima del

concilio di Trento, Neapol, 1958, сцвердзіў, што ў раннім італьянскім Сярэднявеччы «*nella pratica le genti viventi a diritto romano ... continuaron a considerare il matrimonio come un contratto consensuale aformale per la cui conclusione non occorrevano formalita di sorta essendo suficiente il semplice consenso comunque manifestato*» [«на практыцы людзі, што жылі паводле рымскага права, працягвалі разглядаць шлюб як нефармальны контракт паводле згоды бакоў, для заключэння якога не патрабавалася адмысловых фармальнасцяў, бо хапала простае згоды, выказанай якім заўгодна чынам»] (с. 14), у той час як шлюб тыпу лангабардскага «*e una compravendita tra lo sposo e il mundualdo della la sposa, dove e solo oggetto, non soggetto del rapporto*» [«уяўляў сабой дамову куплі-продажу паміж мужам і *mundualdo* жонкі, дзе яна толькі аб'ект, а не суб'ект юрыдычнага стасунку»]. Тут аб сапраўднасці шлюбу вырашала не *copula*, а *traditio*, вонкавы, фармальны акт перадачы *tunditum* (с. 16 н.). Адгэтуль заключэнне яго перад *iudices* («Эдыкт Ромара», § 182, 195). Сляды гэтага стану рэчаў доўга захоўваюцца і ў пазнейшым заходненіяропейскім Сярэднявеччы. Гл. J. Gaudemet. *Originalite et destin du mariage romain // Europa e il diritto romano. Studi in memoria di Paolo Koschaker*, II, Milan, 1954, p. 548. Гл. таксама P. Ourliac. *Note sur le mariage à Avignon au XVe siècle // Mémoires de la Société Hist. du Droit des Pays de l'Est*, Toulouse, I, 1948, p. 57–61. У XV ст. формула пры акце заключэння шлюбу гучала: «*Ego docorpus meum*» [«Я даюсваё цела»].

⁸⁵ О. Левицкій. Черты семейнага права, с. 69. А. Загароўскі (Op. cit., с. 192–194) акрэсліваў разводы зузаемнае згодыяк прайву вельмі распаўсюджаную, можна сказаць — штодзённую, на Заходніяй Русі.

⁸⁶ А. Загоровскій. Op. cit., с. 193.

⁸⁷ А. Лебедев. О брачных разводах по архивным документам харьковской и курской духовных консисторий // Чтения, 1887, ч. 2, с. 27.

⁸⁸ K. Sochaniewicz. Op. cit., s. 6.

⁸⁹ *Divortium ex consensu* [скасаванне шлюбу] (які называўся таксама *divortium bona gratia* [развод з добрае ласкі]), па-грэцку διαφυγιον χατα συναινεστι (і адпаведна διαφυγιον αγαθη χαριτι διχα ποιητς) харектарызуе J. Zhisman. Das Ehrerecht der orientalischen Kirche, Wien, 1864, p. 98. Нягледзячы настогодовую даўніну, кніжка гэтая ўзначанай меры захавала сваю вартасць. Тут належыць звярнуць увагу на тое, што тэрмін *divortium* азначаў у прынцыпе акт паводле згоды (у працілегласць да класічнага аднабаювага *repudium*), хоць у Юстыніянавым законадаўственінні *divortium* было пашырана, і пачало ахопліваць часам нават аднабаювяя акты. Гл. L. Caez. La terminologie du divorce dans les textes juridiques latines et les constitutions grecs de Justinien // Scrinium Lovaniense, Mélanges Historiques Etienne van Cauwenberg, Lovanium 1961, p. 176.

⁹⁰ J. Dauvillier i C. de Clerq. Op. cit., p. 88.

⁹¹ И. Соколов. О разводах в Византии IX–XV вв.

Историко-правовой очерк// Христиансьче чтење, 232 (1909), с. 1308–1311 і 1572–1575, звяртае ўвагу на няяснасць тэксту «Номаканону» (тыг. XIII, раздз. 4) і «Базілікаў» (кн. 28), якія дапускаюць расшыральную інтэрпрэтацыю.

⁹² Так у: J. Zhisman. Op. cit., p. 107.

⁹³ Г. Этэрыянус («*Adversus errores Graecorum*») [«Супроць абладаў грэкаў»] апісае, як грэкі, незадаволеныя шлюбным саюзам, разрываюць яго і «*coram pretore urbane voluntatibus eorum expositis, instrumentis et cingulis praecisis, sine contradictione viri mulieres et mulieres viros pro libitu accipiunt*» (цыт. паводле А. Лебедзева. Op. cit., с. 28).

⁹⁴ K. Sochaniewicz. Op. cit., s. 9–10.

⁹⁵ Так пішуць: М. Владимирский-Буданов. Черты, с. 42 і А. Загоровский. Op. cit., с. 192, 197.

⁹⁶ На вельмі даўнюю традыцыю ўжывання ЗСЛ на Русі звярнуў увагу ўжо Н. Дзювернуа: Н. Дювернуа. Источники права и суд в древней России, Москва, 1869, с. 40. Гл. «Закон Судный Людем Краткой Редакции», Москва, 1961, с. 21–23.

⁹⁷ Закон Судный Людем, с. 109, арт. 33: «Яже Бог сведе, человек да не розлучает».

⁹⁸ А пошняе выданне з каментаром: Памятники права киевского государства X–XII вв. // Памятники, т. I, Москва, 1952, с. 257–282. Час уznікнення помніка канчаткова не вызначаны. С. Юшкоў меркваў, што ён уznік у сярэдзіне XII ст. Найдаўнейшая вядомая рэдакцыя (усходнеруская) уznікла, аднак, на мяжы XIV–XV ст. у канцылярый мітрапаліта Кіпрыяна (там сама, с. 257).

⁹⁹ Памятники, I, с. 260, арт. 14: «Аже муж з женою по своей воли розпустится, епископу 12 гравен, а будет не венчальный, епископу 6 гравен». Каментар (с. 278), аднак, няслушна сцвердзіў, што гэта азначала забарону самавольнага разводу. Мы згодныя з А. Загароўскім (Op. cit., с. 193), які бачыў у гэтым пакаранне за развод паводле згоды бакоў, якое, аднак, не вяло за сабой прызнання неспраўднасці самога акта разводу.

¹⁰⁰ Параўн. Н. Лавров. Религия и церковь // История культуры Руси, т. II, Москва, 1951, гл. 3, с. 111.

¹⁰¹ Параўн. О. Левицкий. Черты семейного права, с. 70, заув. 3. Варта здзяйсніць, што тэрмін «развод» выступае часам і ў сэнсе размежавання земляў (поруч з тэрмінам «разъезд»). Пар. Акты феодальнага землевладения и хозяйствства, ч. 2, Москва, 1956, № 32 і № 260: «развод земле».

¹⁰² АВК, XVII, № 992, с. 413: «...з обудву сторон с тою жною моею зволившися, вчинили есмосебе однодругого от сеbez малженства вольными... под зарукою господарской... еслի бы один другого о штоколівек ку праву поволокал, ас тоголисту ростанья своего выступил, тогдаи том маєт тую заруку господарю короля егомилости платити». Пар. там сама, с. LII і М. Владимирский-Буданов. Черты семейного права, с. 55.

¹⁰³ Арх. Ю.-З. Рос., т. VIII, ч. 3, № 24, с. 70–73: Жонка заяўляе, што «добровольно... маложонка своего пана Яцку зтого мешканя моего маложенского... от себе отмаложенства вольным чинит; я от него прожна, а он от мене... Я позваліам пану Яцку кога хотіа поняти, а м не теж вольно замужза кога хотіа пойти».

¹⁰⁴ Тамсама, № 73, с. 262–268. Бі скуп Руцін: «Застанов ене и угода стала ся помежку нас... иж пан Богуринский добровольне маложонку свюю а дочку мою Раину, так теж... (она) его з маложенства добровольне одно другого выпустити мели».

¹⁰⁵ Тамсама, с. 263.

¹⁰⁶ Тамсама, № 129, с. 525–528.

¹⁰⁷ Пар аўн. М. Владимірскі-Буданов. Отчет, с. 98–105 і шматлікія матэрыялы, цытаваныя ніжэй.

¹⁰⁸ Ист.Юрид. Мат., т. VII, с.368: «Ставши очевисто мещанинмогилевски Андрей Окулич з жонкою своею Марею добровольне сознанедо книг местских учинили, иж... в теперешны час голодный, немаючи поживеня взяти откуль быхом ся живити мели; а якеси ся по своей доброй воли розпустили, за што один до другоговечными часы дела емає мести».

¹⁰⁹ Ист.Юрид. Мат., с. 473: у 1589 г. перад ландвойтам, бур-містрамі, райцамі і лаўнікамі Магілёва, сабранымі на ратушы, мешчанін Грышка Яцкавіч і ягожонка Гасюта(у супрадажэнні бацькі) зрабілі двухбаковую заяву, узаемна вызвалияочы адно аднога з шлюбу з прычыны імпатэнцыі мужа. Тамсама, т. VIII, с. 274: у 1606 г. магілёўскі мешчанін Клішка Якімовіч і жонка Агаф'я з прычыны юпскагасямеяня жыцця ўзаемна вызвалілі адзін аднога з сужонства. Падобныя двухбаковыя заявы былі вельмі частыя: тамсама, с. 294–296 (1610 г.): «Один другого з маложенства вызволивши и вольного учинивши, один другому женити сеи замужсити позволили», с. 375 (1623 г.) і інш.

¹¹⁰ Параўн. з аўв. 155–160.

¹¹¹ АВК, III, № 2, с. 3, і Arch. Sang., I, № 62, с. 58.

¹¹² L. Białykowski. Op. cit., dodatek, № 7–8, s. 189–191 (1535 г.).

¹¹³ Арх. Ю.-З. Рос., т VIII, ч. 1, № 83, с. 165: «*Sigismundus Augustus... Ut vero etiam divertiorum praedudiposuit occasio, quae plurima ibidem fieri ex levi, interdum etiam nulla iusta ex causa auditus, volumus deinceps et perpetuo observari, ut non prius divertium aliquet fieri debeat, quam ratione illius nobis... aut loci capitaneo... floreni quinque... persolvantur*» [«Жыгімонт Аўгуст... Але каб сапраўды можна было перашкодзіць выпадкам разводаў, вялікая колькасць якіх якмычулі, адбываеццатам з нязначнай, а часам зусім няслушнай прычыны, то мы наказваєм ад гэтага часу і заўсёды сачыць за тым, каб кожны развод адбываўся не раней, чым нам... ці старасту места... з нагоды яго будзе выплачана пяць злотых»]. Прыывілей быў выдадзены на карысць «*communitatis Ruthenorum oppidinostri Bar*».

¹¹⁴ Жерела, т. I, с. 74.

¹¹⁵ М. Довнар-Запольскій. Украінскіе староства в первой

половине XVI в. (Уступ да Арх. Ю.-З. Рос., т. VIII, ч. 5, 1907) звяртаў увагу, што ўместах на рускім праве мяшчанства яшчэ нецалкам адасобілася ад астатніх групаў паспалітага насельніцтва(с. 83–94).

¹¹⁶ K. Sochaniewicz. Op. cit., s. 36.

¹¹⁷ Жерела, т. I, с. 24: У Снятынскім старостве «rozpuszy abo rozwody obyczajem pogranicznym».

¹¹⁸ Зусім іншым чынам, паказваючы на прағрэс у пастаноўцы насельніцтва ў залежнасці становішча і перайманні фінансавых паўнамоцтваў князя балярамі ў іхных маёнтках, разглядаў гэтае пытанне Абрагам: W. Abraham. Z dziejów prawa małżeńskiego, s. 19.

¹¹⁹ АЗР, т. II, № 65, с. 81–83.

¹²⁰ Тамсама, № 230, с. 397 (1544 г.); т. III, № 22, с. 96 (1558 г.).

¹²¹ Арх. Ю.-З. Рос., т. VIII, ч. 3, № 94 (2), с. 338.

¹²² Там сама, с. 345: Сведка, паказваючы, што бачыў «лист разводовы», дадае: «и тот лист печатами зацных людей запечетован». До ўгую і складаную справу і сапраўднасць другога шлюбу Васіля Загароўскага, распачатую гэтым актам, прадставіў у форме апавядання пад назовам «Senatorska dola» А. Ролле [dr. Antoni J.] — *Opowiadania*, ser. IV, 1, Warszawa, 1884, s. 3–22.

¹²³ Арх. Ю.-З. Рос., т. VIII, ч. 3, № 114, с. 454–459.

¹²⁴ Арх. Ю.-З. Рос., т. IV, ч. 1, № 44, с. 150 (1682 г.).

¹²⁵ Арх. Ю.-З. Рос., т. VIII, ч. 3, № 114, с. 456 (1594 г.); № 129, с. 525, 527 (1609 г.).

¹²⁶ Тамсама, № 73, с. 263.

¹²⁷ Тамсама, с. 269.

¹²⁸ Тамсама, № 94, с. 338–345. «...гды небожчик пан Василий Загоровский и княжна Маруша Збарацкая чинили добровольне меж собою развод о малженство перед приятельми». Пра той жа развод чытаем у пратаколе сіравы паміж Збараскай і Чартарыскай: «*To ти лист только до якихсь едначов... есть дан*» (Арх. Ю.-З. Рос., т. I, ч. 1, № 35, с. 176). Там сама, № 77, с. 282: луцкі зямянін Васіль Хала-нейскі сведчыў у 1573 г. у гродскіх кнігах, што жонка ад яго ўцякла да свае маці, а цяпер адцягвает любоўнае вырашэнне спрабы, бо «*мнечастокроть роки посажене приятельское в речи тоескі адночи, тым мене зводят, яко и теперь со мню оприятелейбыли в исадили не мало, иничогоне скончииши, прочся розъехали*». Ўрэшце, аднақ, дайшло даразводу «*в одле постановения приятельского*». Ист. Юрид. Мат., т. VIII, с. 314 (1611 г.): стаўшы перад гарадскімі ляндвойтам, магілёўскімі мешчанінамі Астап Зянковіч з жонкаю Фідораю заяўлі, што «*завыналезком приятелей наших, которыем ежинам и в той справе працovalи...; которых поровнанем межи нам и из обапольного пзволеня нашего угоду есмо о принялvши один другого есмо з стану малженскаго выпустили*». Пар.таксама Арх. Ю.-З. Рос., т. VIII, ч. 3, № 92, с.331; Ист. Юрид. Мат., т. VII, с. 294–296; Пра ролю «едначоў» гл. W. Domino. Sądownictwo polubowne na Rusi w późniejszym średniowieczu, Warszawa, 1938.

¹²⁹ Каліроля бацькі(альбо маці-ўдавы) выступае ў якоста члена, то роля крэўных рэдка дзе малюеццатак выразна, як у афэце, які апублікаваў Фоцінскі: О. Фотінскій. К харakterистике сімейных і общественных отношений козачества в последние годы существования Сечи Запорожской // Членія, кн. XV, вып. 1, разд 5, с. 5. Пад час разводу запорожского казака Нікіфара Данца і ягонаежонкі Праскою, паслятаго, як яны абмяняліся «листами разводовыми», швагер Праскою Якаў Німенчанка выдаў Данцу дадатковы документ, у якім ад імя яе сям'і сцвярджае, што «Праскова иа жыть с мужем своим не желает и мы, посоветовавши, все родичи, ближие и дальние купнос женю его... которая простила его, бывшого мужа своего и благославила, какон себе пожелает жасть или оженитись, то позволила, турбовать не пеньять его вечне не будет, такоже и мы, все сродники, по ее желанию на тое соизволили... и турбовать никогданебудем» (1743 г.). Падобным чынам выглядалі стасункі сярод магілёўскіх мяшчан. Гл. Ист. Юрид. Мат., т. VIII, с. 295 (1610 г.). Пар. таксама заў 137.

¹³⁰ АВК, XVII, № 992, с. 413 (1556 г.): «...розумеючиесм и той незгоде нашой в милости и в малженстве быти не можем и з обудву сторон... вчинили есмо себе один другого... з малженства нашого волынми». У сваю чаргу, у 1564 г. Марыя Борзабагатая падае ў якасці прычыны разводу тое, што «от роков мало не двух... якось нетрафнem ешкане межисобою маючи, взыши розницы в великии разторгненя з мужем моим, мешканя жадного мети немогли есмо» (Арх. Ю.-З. Рос., т. VIII, ч. 3, № 24, с. 71). Падобныя фармулёўкі сустракаюцца часта.

¹³¹ Арх. Ю.-З. Рос., т. VIII, ч. 3, № 77, с. 280–282. Пар. таксама заў 128. Падобную матывацію змяшчай разводны акт 1611 г. мешчаніна Астапа Зянковіча, ад якога жонка шмат разоўцякала. Урэшце муж заявіў, што «видечи вонтпливость иж хотя жбы ее вязл, тогда не до розкоши, але больш клопоту яко з нею зажыты есми мусел», даў ёй развод (Ист. Юрид. Мат., т. VIII, с. 314).

¹³² Арх. Ю.-З. Рос., т. VIII, ч. 3, № 114, с. 454–459: «Я, Ян Волицкий, бачачи так тую великую хоробу, яко теж и частые прозьбы ее [сваёй жонкі] ку собе... сим листом од мене... ей даным, з малженства моего... ее вольную чиню». Ист. Юрид. Мат., т. VII, с. 473 (1588 г.): развод з узаемнае згоды з прычыны імпартэнціі мужа.

¹³³ Арх. Ю.-З. Рос., т. IV, ч. 1, № 44 (1682): «Ja, Oryszka Fedorowiczówna, czynię wiadomo tym listem moim dobrowolnym zapisem rozłączającym się z małżeństwa z bywszym małżonkiem moim Fedorem Szkirą, a to względem ladajakiego w małżeństwie pożycia naszego, do którego, przyznam się, że ja sama przyczynią byłam, przez występkie moje straciłam ku sobie miłość małżonka mojego...».

¹³⁴ Арх. Ю.-З. Рос., т. VIII, ч. 3, № 92, с. 332: «Я... ее от себе и стану светого малженского на часы векустые вольною перед вациою милостью [пад старастам] чиним». Чужаложная жонка свайго мужа таксама «с стану малженского выпустила и вольным учинила

на часы венчаны дала ему вольность з другою женою оженити». Пар. пра гета: А. Федоров-Чеховский. Бракоразводный казус конца XVI ст.// Киевская старина, т. I (1887), с. 177–180 ірэцэнзія А. Марцінкоўскага на гэтую працу ў КН, I (1887), с. 476.

¹³⁵ Пар. О. Левицкий. Черты семейного быта, с. 88, 91.

136 Арх. Ю.-З. Рос., т. VIII, ч. 3, с. 332: «Вольна она з тым мужом своим, которого теперь маєт... яко власным и любным, в стане малженствим... мешкати».

¹³⁷ Ист. Юрид. Мат., т. VIII, с. 294–300 (1610 г.): Уліта заяўляе з абяззбройваючай шчыр асцю, што «бавечи се свавольностю своею которые перестати не могу, промо з померкаваня людей добрых, то ест отца своего... и приятелей своих кревных, з помененым Богданом Лукьяновичом, бывшим мужем своим угоду взяла и з малженства его от себе вызволила и вольного учинила» (с. 295).

¹³⁸ Пар. Арх. Ю.-З. Рос., т. VIII, ч. 3, № 93, с. 334–336 (1582 г.), дзе нейкі Ян Скурка, схоплены на гарачым у чынку чужаложства з жонкаю луцкага цырульніка Каспера, быў пасаджаны ў замак і меўся аддаць за гэта — згодна з правам — жыццё. Але пасля ўмешання ўпрошаных Скуркам ураднікаў цырульнік дараўваў яму жыццё, а ён узамен забавязаўся з яго наўежонкаю больш «мешканіем не посваты» і з'ехаць з Луцка. Вераломнай жонцы нічога ніякага не зрабілася, і яна працягвала жыць у сужонстве з Касперам. Звяртае на сябе ўвагу роля ўраднікаў (намесніка луцкага біскупа і гарадскіх пісараў), якія выступалі пасярэднікамі, схіляючы мужа да лагоднасці. Падобны прыклад, гэтым разам датычны каталікоў, цытуе з берасцейскіх кніг З. Капыскі (ор. сіт., с. 365). Аптэкар у Берасці, Лукаш Памажанскі, атрымаў доказы сужонскага здрады свае жонкі. Муж прывёў жонку ў гарадскі суд. Суд адбыўся 6.VII.1640 г. Жонка потым зварнулася ў магістрат з лістом, у якім выказвала скруху. Суд выдаў прысуд: муж павінен прабачыць, а жонка — прыняць кару, якую ёй прызначыць ксёндз. Кананічнае права — дадае Капыскі — жадала вельмі суровасці кары. Натуральна, ішло ся тут пра магдэбурскія права, якое пагражала загэта смяротным пакараннем, ане пра кананічнае.

¹³⁹ Ист. Юрид. Мат., т. VII, с. 375: Муж заяўляе, што «не хотечи ее мети за жену и не поволукаючи за то до вряду, з малженства ее вызвалаю и вечными часы квитую, иже в это до нее некоторые потребы мети и до уряду поволокати не маю... вечными часы».

¹⁴⁰ Тамсама, т. IX, с. 520–523.

¹⁴¹ Арх. Ю.-З. Рос., т. VIII, ч. 3, с. 72.

¹⁴² Тамсама, № 94, с. 338–342 (1568 г.): «За яким единанем пани Загоровское мела се дозволить оженити малжонку своему [з] иною женою»; № 114, с. 457 (1594 г.): «Пана Яцка Волицкого от малженства своего вызвалаю, позволивши, его милости оженитесь». То ес-

ны харктарап маюць адпаведныя клаўзулы ў гарадской практыцы. Пар. Ист. Юрид.Мат., тVII, с. 473 (1589 г.); тамсама, т. VIII, с. 345–347 (1617 г.) і іншыя. Вымоўны прыклад змяшчае акт з оўруцкага павету ад 1682 г., дзе вінаватая ў развале сям'і Арышка, якой муж «зрабіў ласку даць водпуст сашлюбу» [«*z małżeństwa rozpuścić zezwolił*»], заявіла: «*Uwalniam z małżeństwa Fedora Szkirypę bywszego małżonka mego, tym listem moim, żejuż niejestem żoną jego a on małżonkiem moim, pozwalam onemu żenić się niech zdrowi zdrużę żenić się a niech onego Bóg błogosław i drugą w lepsze pozyście w małżeństwie, niżelizem na*» [«Вызываю са шлюбу Фёдара Шкіріпу, былога мужа майго, гэтым майм лістом, бо я ўжо яму нежонка, а ён мнене муж, дазвалю яму жаніца, няхай здаровы з другою жэніца, і няхай яго Бог дабраславіць жыць у шлюбе з другою лепей, чым са мною»] (Арх. Ю.-З. РОС., т. IV, ч. 1, № 44, с. 151).

¹⁴³ АВК, XVII, № 99, с. 413 (1556 г.); Арх.Ю.-З. РОС., т. VIII, ч. 3, № 114, с. 457 (1594 г.): «Сим листом моим на вспышлье часы волынм чиню вже до жадногосудуи права духовного и сваўкого с малженством позывати его ания яко причины в том до него вечными часы немаю и не буду». Падобна і ў гарадскім праве: Ист. Юрид. Мат., т. VIII, с. 296 (1610 г.): «...уже я сам а никто с блискых и кревных, и повиноватых моих отстан малженский и о ниюторою иншою речникоторые потребы метьне маю». Тое ж тамсама, с. 314 (1611 г.); с. 375 (1617 г.) і інш.

¹⁴⁴ Арх. Ю.-З. РОС., т. VIII, ч. 3, № 94 (4), с. 345.

¹⁴⁵ Тамсама, № 114, с. 455 (1594 г.). Падобная зарука ў гарадской практыцы: Ист. Юрид. Мат., т. IX, с. 522 (1646 г.).

¹⁴⁶ АВК, VII, № 992, с. 413 (1557 г.)

¹⁴⁷ Арх. Ю.-З. РОС., т. VIII, ч. 3, № 24, с. 72 (1564 г.).

¹⁴⁸ Арх. Ю.-З. РОС., т. VIІІ, ч. 3, № 92, с. 333 (1581 г.): Катарына заявіла, што «естли бы ся оставилши ся, за нацею народу цыганского пошла замуж, тогда начим инишем одно горлом маєт быти карана, а вряд кождой ее в тым карани боронити не маєт, але еще выдати маєт». Тамсама, № 129 (1), с. 526 (1609 г.). Надзъ: «*I opisuję się tem listem moim dobrowolnym... harloi więzieniewszelakie tym listem obowiązuje, jeśli by jakie przenaglanie było, nieczyniąc w tym folgi mi żadnej*» [«І запісваюся тым лістом майм дабравольным...абавязваю гэтым лістом смерцы і ўсялякае вязненне,калі б якое прыставанне было,неробячы мене ўгэтымніяе патёгкі»].

¹⁴⁹ Ист. Юрид. Мат., т. VIII, с. 294–296 (1610 г.): зарука 100 грыўнаў на карысць другога боку і гэтулькі ж на гарадскі ўрад.

¹⁵⁰ О. Левицкій. Черты семейнаго быта, с. 6 і pasim; яго ж. *Pro szlub*, s. 150, 183. Падобна піша М. Грушевскій. Исторія України, т. VI, с. 315; А. Загоровскій. Ор. сіт., с. 197. Крытычнейшую пазіцыю, адзначаючы выпадкі жорсткасці ў дачынені да жанчын, заняў А. Ябланоўскі (ор. сіт. // РН, XIIІ (1911 г.), с. 359).

¹⁵¹ Камянецкая судовыя акты занатавалі спрэчку 1535 года, прадметам якое была вясковая падданая Марка. Узятая гвалтам замуж у вёску іншага пана, яна ўжо потым была фармальна адступлена ра-

нейшым панамза паемшчынуў памеры² золотых Калі жяна тройчы ўцякала ад мужа ў родную вёску, то трэцім разам ранейшы панадмовіўся выдаць яе, а бацька яе даў валапану вёскі яемужа «*prodivortio alias zrozrust*» [то бокза развод] і за тое, каб выпусціў дачку з падданства. Гл. L. Białkowski. Op. cit., s. 25–27

i дадатак,

№ 7–8, s. 189–191. Як выглядае, развод у горца Надзя з Аннаю Яданскую баў выкліканы тым, што «*akt (małżeństwa) nie dobro wolny, ale poniewolny był*» [«акт (сужонства) не дабравольны, але пад няволыны быў»] (Арх. Ю.-З. РОС., т. VIII, ч. 3, № 129, ч. 2, с. 527). Кажучы пра вышэйшыя слай грамадства, трэба прыгадаць Сямашку, які зняволіў ужо замужнью стрыечную сястру Марыю, княжну Масальскую, і гразіў, што выдаць яе за свайго канюха. Гэта не было пустою пагрозай, бо, як падае Масальская, яна баялася, «*абых до такого обельжения, як девка небожница Яна Монтовта, которая дей с Казимером Ледницким была, и маючи ее пан Семашко при себе за масталера св оего отдал, не пришла*» (Арх. Ю.-З. РОС., т. VIII, ч. 3, № 67 (5), с. 249).

¹⁵² Арх. Ю.-З. РОС., т. VIII, ч. 3, № 41, с. 134–137.

¹⁵³ Рясейскія прыказкі могуць паказваць на розніцу ў стане вішчы жанчын на землях даўняе Рэчы Паспалітая і Речі: «*Не в Польше жена, не больше меня*», альбо: «*У нас не в Польше, муж жены больше*». Пар. А. Ефіменко. Op. cit., с. 82. Погляд гэтае аўтаркі, што падобныя прыказкі выказваюць толькі непрыязнае стаўленне да палякаў, у свяtle вышэй пададзеных разваг не выглядае абгрунтаваным.

¹⁵⁴ Багаты фактычны матэрыял у гэтым пытанні сабраў А. Загароўскі (оп. cit., с. 97, 158–171). Гл. таксама М. Звягін. Русское общество XVI века // Древняя и Новая Россия, 1880, кн. 2–3, с. 248–250. Пар. таксама J. Daavillier і C. de Clerq. Op. cit., р. 92.

¹⁵⁵ Закранутая вышэй праблематыка застаецца чужою даследаванню С. Рамана (S. Roman. Le statut de la femme dans l'Europe Orientale (Pologne et Russie) au moyen age et aux temps modernes // Recueils de la Societe Jean Bodin, XII: La femme, Bruxelles, 1962, p. 389–403), хоць тэматычна яно і ахоплівае Вялікае Княства Літоўскае.

¹⁵⁶ Арх. Ю.-З. РОС., т. VII, ч. 2, с. 261.

¹⁵⁷ Таксама, с. 312.

¹⁵⁸ Жерела, т. I, с. 51.

¹⁵⁹ Таксама, с. 74.

¹⁶⁰ Жерела, т. III, с. 277. Гл. тамсама, т. I, згадкі пра разводы: с. 169 (Рагачін); с. 191 (Стрый); с. 227 (Самбор).

¹⁶¹ О. Левицкій. Черты семейнага быта, с. 110; М. Грушевский. Op. cit., т. VI, с. 315; A. Jabłonowski. Op. cit. // РН, XIII (1911), с. 358.

¹⁶² О. Лебедев. Op. cit., с. 29 (1730 г.) і О. Фотинский. Op. cit.,

с.6 (1743 г.). Якпадае Сергяевіч (Лекции и исследования по древней истории русского права, выд. 2, Петербург, 1899, с. 383), сярод казакаў над Донам у XVI–XVII стст. развод адбываўся праз звычайную заяву мужа «у казацкім кюле».

¹⁶³ А. Лебедев (ор. cit., с. 29) цытуе рапарт папа ад 1779 г., што нейкі Сямён Барабашаў на просьбу цесцяў «розводное писмо по простоте своей, почитая оное за непротивное законам от себе дал», за што паводле выраку ду хоўнага суда быў пакараны бі чаваннем. Падобна ў выпадку, які прыводзіць Фацінскі, казак Данец быў асуджаны на двухгадовую кацяту ў манастыры (1734 г.), а яго новы шлюб прызнаны несправдным.

¹⁶⁴ B. Bogisic. Pravni obicaje u Slovena, Zagreb, 1867, s. 135–137 і А. Ефименка. Op. cit., т. I, с. 6, 85. Заўажым, што ў харватаў мы сустракаем у XIX ст. тыя ж тэрміны «развод» і «роспust», ужываныя альтэрнатыўна. Пар. B. Bogisic. Gradja u odgovorima iz razlicnih krajeva Slovensko ga Ju ga, Zagreb, 1874, s. 284 н.

¹⁶⁵ P. Daudet. Etudes sur l' histoire de la juridiction matrimoniale. Les origines carolingiennes de la compétence exclusive de l'église (France et Germanie), Paris, 1933, p. 51–55; A. Esmein. Le mariage en droit canonique, II, ed. 2, Paris, 1935, p. 49, 70.

¹⁶⁶ P. Daudet. Op. cit., p. 53–55. Гл. MGH, Capitularia, II, s. 18.

¹⁶⁷ De divortio Lothari regis et Tetbergae reginae [Пра развод караля Лотара і каралевы Тэтбергі] // Migne, Patrologia latina, CXXV, kol. 619–772. K. Koranyi. Powszechna historia pacstwa i prawa, №redniowiecze, cz. 1, Warszawa, 1963, s. 329, абвергнуў недакладную ацэнку пазіцыі Гінкмара, дадзеную мною ў першай рэдакцыі гэтае працы (CPH, XV, z. 1, s. 125).

¹⁶⁸ Ев. паводле Марка, 19:9: «excepto fornicationis» [«не за блудливасць»]. Падобна Ев. паводле Мацвея 5:32 [«апрача віны блуду»]. K. Koranyi. Op. cit., s. 196, пераблытаў у тэксце св. Марка з Мацвеем. Правільна на с. 329. [Гзн. абедзвецытаты — з Мацвея Мц. 19:9 і Мц. 5:32. — Пер.]

¹⁶⁹ J. Dauvillier. Le mariage dans le droit classique de l'Eglise depuis le Decret de Gratien (1140) jusqu'à mort de Clement V (1314), Paris, 1933, p. 352–356. Тамсама агляд ранейшае літаратуры.

¹⁷⁰ О. Левицкій. О семейных отношениях, с. 571; ён жа. Черты семейного быта, с. 94–97, 110; А. Загоровский. Op. cit., с. 192.

¹⁷¹ Характэрнае — хоць і перабольшанае — у гэтым дачыненні сведчанне пакінуў П'ер д'Аўіці (Pierre d'Avity. Les Estats, empires et principautez du monde, цыт. паводле выд.: Genève, 1663, p. 1021, дзе гаворыцца пра шлюбныя звычай на Літве: «Les femmes de ce pays ont des amis par la permission de leurs maris, et s'en servent au jeu d'amour quand bon leur semble, et toutesfois si un homme marie avoit quelque maîtresse, il en seroit blasme. Les mariages sont

entr'eux si peu assurez, qu'ils les rompent aysement, et se quittent d'un commun accord, semarians et remarians autant defois qu'ils en prennent fantasie»[...].

¹⁷² К. Саханевіч (op. cit., s. 251) звярнуў увагу, што форма «разводнага лістас», такая папулярная на Літоўскай Русі, увогуле не была вядомая на Галіцкай Русі ў XV ст.

¹⁷³ Памятники, т. I, с. 275 (папярэдняя выдзанні: АЗР, т. I, № 166, с. 191; РИБ, XXVII, k. ol. 747–750).

¹⁷⁴ АЗР, т. I, № 43, с. 58. Пар. Памятники, т. I, с. 282.

¹⁷⁵ Рукапісная запіска ў капітульнай бібліятэцы ў Пярэмыслі адзначае: «*Casimirus confirmat privilegium Vitoldi... pro clero Premisliensi, ne aggravetur, ne eos nobiles judicant, ne causas matrimoniales ad se abstrahant, et ne expelliant parochos*» (цыт. паводле: L. Szaraniewicz. Op. cit., s. 25, за ўв. 95).

¹⁷⁶ АЗР, т. II, № 65, с. 81–83. Пар. Чарнецкій. Op. cit., c. 46.

¹⁷⁷ Памятники, т. I, с. 276, п. 8–9. У заканчэнні гэтася рэдакцыі «Світка» чытаем: «*Во в сем княжении нашом да искоренится всяк беззаконен брак и блуд... Сия вся суды церковь да судит... князем же, бояром и судиам в тые суды не вступатися...*»

¹⁷⁸ K. Sochaniewicz. Op. cit., dodatek II, s. 58–61.

¹⁷⁹ АЗР, т. I, № 166 (2), с. 189. Пар. K. Chodynicki. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska 1370–1632, Warszawa, 1934, s. 162.

¹⁸⁰ Памятники, т. I, с. 275, п. 3: «*Браку всякого чина людей да не дерзнет никто судити нижэ разводити от мирских властелей под залогом на церковь соборную епископскою пятисот рублей грошай широких: сей бо суд естъ епископский.*»

¹⁸¹ Там сама, п. 3–9.

¹⁸² АЗР, т. II, № 51, с. 62. Пар. Макарый. История русской церкви, IX, Петербург, 1900, с. 178 і Чарнецкій. Op. cit., c. 24.

¹⁸³ АЗР, т. II, № 77, с. 101. Пар. Макарий. Loc. cit.

¹⁸⁴ АЗР, т. II, № 65, с. 81–83. Там, м.ін., чытаем: «*И приказуем, абы ви князи и панове нашего римского закона, как духовные и светские и теж воеводы, старосты инам естники, так и римского закона как греческого и тивуны и вси казаки и державцы по городам нашим и теж по местам нашим вйтоже, бурмистры и радцы... в доходы церковные и во виси справы и в суды духовные не вступалися..., бо есм и приказали митрополиту епископом судити рядити дела духовные спроводати, и люди церковные заведати, подледавного обычая.*»

¹⁸⁵ Археогр. Сборник, т. VI, № 10, с. 19. «*Господар наказуе: а в делех духовных нехай он [мітрапаліт] попов и людей ваших греческого закона судит и рядит по томуж, как и предки его, первыя митрополиты киев скии и всея Руси суживали.*»

¹⁸⁶ И. Малиновский. Рада Великага Княжества Литовскага в связи с боярской думой древней России, ч. 2, Томск, 1912, с. 311. Гэты эдыкт нам вядомы толькі са згадкі пра яго.

¹⁸⁷ АЗР, т. III, № 46, с. 148.

¹⁸⁸ Там сама, т. II, № 230, с. 397.

¹⁸⁹ Там сама, т. III, № 22, с. 96 (1558 г.).

¹⁹⁰ АЗР, т. II, № 77, с. 101. Жыгімонт Стары пісаў 15.IX.1512 г. праваслаўным князям, панам, баярам і мяшчанам слонімскага павету, што мі трапаліт кіеўскі Іосіф паведаміў яму, «*штоож вы дей его в делах духовных не слушаете и з жонами дей своими незаконно живете; и он дей там установил десятильником дворянинам нашого Денницу а с ним пропонова своего. Прото приказуем вам, ажбы есте [ім] в делах духовных послушны были во всем и з жонами своими мешкал и есте законне*

¹⁹¹ АЗР, т. III, № 46, с. 148.

¹⁹² Там сама, т. III, № 31, с. 116 (1562 г.): «*А на брак не ходи, где муж жону пустит, або жона мужа без вины и инде ся поймают или во племени поймуть ся.*

¹⁹³ Арх. Ю.-З. Рос., т. VIII, ч. 3, № 94 (4), с. 345.

¹⁹⁴ Там сама, т. I, ч. 1, № 35; с. 178. На слуханні ў справе разводу Загароўскага (1583 г.) быў прадстаўлены ліст патрыярха канстанцінопольскага, які сцвярджаў, што такі развод несапраўдны, бо царкva «такого блуду, ожененя другою жонкою, забороняеть, а хто бы таковай был, абы такого ожененя позволял, клятъбу на такого кладет».

¹⁹⁵ Акты літовско-рускага государства (XIV–XVI стст.), № 2, с. 3.

¹⁹⁶ Археогр. Сборник, т. VI, № 92, с. 210. Гэта згадка пра дакумент, прадстаўлены ў ходзе працэсу, які адбываўся ў 1628 г. аб Тураве і прылеглых ашшарах.

¹⁹⁷ АЗР, т. III, № 22, с. 96.

¹⁹⁸ Там сама, № 149, с. 292.

¹⁹⁹ Жерела, т. I, с. 51.

²⁰⁰ Там сама, с. 24 і 42.

²⁰¹ Там сама, с. 74.

²⁰² Там сама, т. I, с. 129, 169, 191; т. III, с. 277.

²⁰³ Там сама, т. I, с. 227.

²⁰⁴ Арх. Ю.-З. Рос., т. VII, ч. 2, с. 261.

²⁰⁵ Там сама, с. 312.

²⁰⁶ Гл. вышэй заўв. 113 і 114.

²⁰⁷ Арх. Ю.-З. Рос., т. VIII, ч. 1, № 83, с. 165.

²⁰⁸ Парашун. заўв. 190 і 191.

²⁰⁹ РИБ, XX, kol. 1140 (1522 г.): «*Правовался с ним в духовном праве о жону свою*»; АЗР, т. III, № 2, с. 1 (1545 г.) — развод перад уладыкам; АВК, XVII, № 652, с. 241–243 (1540 г.): гарадзенскі гарадскі пісар кака пра развод: «*Мя митрополит з нею [жонкаю] проспustил*». Іншыя прыклады гл. Маячанец. *Про шлюб*, с. 209.

²¹⁰ О. Левицкій. О семейныхотношениях, с. 568; А. Загоровский. Ор.

cit., с. 191.

²¹¹ Гл. О. Левицкий. Черты семейного быта, с. 97; A. Jabionowski. Op. cit. // РН, XIII (1911), s. 349.

²¹² Гл. О. Левицкий. Черты семейного быта, с. 97, 98; A. Jabionowski. Op. cit. // РН, XIII (1911), s. 357.

²¹³ Арх. Ю.-З. Рос., т. I, № 35, с. 165–180 (1583 г.): у працэсе перад уладзімірскім біскупам у паўнаважаныя Збарааскае жадалі адхілення «угоды» аб разводзе ў прыватным акце паміж Збарабскою і Загароўскім, бо «лист... яко неслушный а нестранный...у суду вашей милости прыймован быти не может, з многих причин: перва, иж развод в малженстве, без причины в Письме Светом описаной быти не мог. А еслыбы за причину в Письме описаною, стался, теды нигде индей, только перед судом духовным в одле артикулу 18 в розделе V, бо еслыбы кто таковые листы за слушные разумети хотел, тедыбы то было по жидовски, чого христианство боронит» (с. 175). Пар. тамсама, т. VIII, ч. 3, с. 342.

²¹⁴ Тамсама, с. 179: Уладыка хэлмскі са сваімі «крылошанами, будучы з раменя его королев ское милости до тей справы приданым», заявіў вета супроць выраку, як су пярэчнага закону Божаму і паспалітаму. У наступным годзе ўладзімірскія святары, якія выдалі інкрымінаваны вырак, былі пакліканыя Марушай Збарабской у каралеўскі суд. Святары агаварылі, што прызнаюць яго неадпаведным, бо спрэчка тычицца справы духоўнае, але, выказваючы пашану і паслушэнства Я[го] К[аралеўскай] М[іласці], выслалі ўпаўнаважанага, каб той даводзіў неадпаведнасць суда перад каралеўскім форумам (Арх. Ю.-З. Рос., т. I, ч. 1, № 39, с. 188). Аднак для ўладзімірскага ўладыкі, калі ён выдаў вырак, які прызначаў сапраўднасць другога шлюбу і законнасць народжанага ў ім патомка, не было сумненняў, што аб гэтым выраку незадаволенаму боку «вольно апеловати до его королев ское милости» (с. 179).

²¹⁵ Арх. Ю.-З. Рос., т. VIII, ч. 3, № 129, с. 525–528 (Надзъ) і тамсама, № 73, с. 262–271 (А. Русін з дачкою).

²¹⁶ Пря асобнасць гэтых нормаў і прызнанне іх нават ду хавенствам сведчыць наступны прыклад: гаспадарскі маршалак, Аляксандар Вялічка, будучы паслом у Крыме, выку піў там з няволі шляхцянку Ганну Халаімаву, якую потым узяў замуж (каля 1569 г.). Перад шлюбам муж Ганны намагаўся вярнуць сабе жонку, але Вялічка заяўіў яму: «*To не жона твоя, але невольница моя, же ее есми з нею окупил*». Відавочна, для звычаявага права гэта было дастатковай падставай, каб скасаваць папярэдні шлюб, паколькі архімандрый, прысутны пры спрэчцы, сам потым даў шлюб Вялічку і Ганне (Арх. Ю.-З. Рос., т. VIII, ч. 3, № 103, с. 417).

²¹⁷ D V.18: «*Cognitionem de divortiis non nisi ad iudicium ecclesiasticum*

utriusqueet Romaniet Graeciritus pertinere, ut more et instituto totius Christianitatis receptum est, statutum» [«Пастанаўляем, каб расследаванне (справаў) пра разводы належала толькі да (кампетэнцый) царкоўных суддзяў або духобрацаў — рымскага і грэцкага, якія станоўлены звычаемі законамі ўсяго хрысціянскага свету»] (лацінскі пераклад у: Arch. Kom. Praw., VII, s. 141).

²¹⁸ Т V, 20.

²¹⁹ АВК, XXI, № 221, с. 129 (1556 г.).

²²⁰ Падобна М. Владимирский-Буданов. Отчет, с. 106 і О. Левицкій. Черты семейнага быта, с. 94.

²²¹ Арх. Ю.-З. РОС., т. VIII, ч. 3, № 73, с. 264.

²²² Там сама, № 114, с. 455.

²²³ Ист. Юрид. Мат., т. VIII, с. 294–300. 24 сакавіка 1610 г. арцыбіскуп полацкі даў развод мешчаніну Багдану Лу́к'яновічу з жонкай Улітай. Не ўзабаве, ужо 10 сакавіка таго ж года, сужонкі, разведзеная ўжо ў духоўным судзе, з’явіліся перад mestавым судом і заяўлі, што ўзаемна вызваліаюць адзін аднаго са шлюбу.

²²⁴ Там сама, с. 346: «Лист разпустный и развод от священника... высланого от отца владыки» сведчыць, што бакі «перед тым же священником разпустилиши, сес лист меж себе дали и один другого из малженства вызволивши».

²²⁵ А. Лебедзей (ор. сіт., с. 29) падае прыклады гэтага. Фоцінскі (ор. сіт., с. 5): развод з узаемнае згоды запарожскага казака Данца з жонкаю быў здзейснены ў пісьмовай форме, праз складанне «разводных лістоў» бакамі ў прысутнасці святара ў ягоным доме. Гл. таксама заўв. 236.

²²⁶ Арх. Ю.-З. РОС., т. I, ч. 1, № 18, с. 117 (1579 г.): Стэфан Баторый ўгаворвае праваслаўных біскупаў у Луцку і Ўладзіміры, каб праваслаўныя святары не давалі каталікам шлюбаў, не разводзілі і не давалі ім сакрамэнтаў — як то робяць цяпер — пад штрафам 10 тыс. коп грошай ад біскупа, у чыёй дыяцэзіі таксама будзеца. Але з пазнейшага практикі вынікае, што гэты наказ не выконваўся. Вядомы нам Ян Валіцкі, разводзячыся з узаемнае згоды з хвораю жонкай у 1594 г., хоць сам быў каталіком, развод здзейсніў адзін раз у свецкай форме, другі раз — перад праваслаўным святаром (Арх. Ю.-З. РОС., т. VIII, ч. 3, № 114, с. 454–459). Пар. О. Левицкій. Черты семейнага быта, с. 82.

²²⁷ A. Theiner. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae, III, № 185, p. 236 (пераклад зпольскага): «*Et qui apresbyteri ritus nostri inditionibus tam R. Maiestatis quam Senatorum Regni et nobilitatis degentes, officialium et dominorum suorum confisi preasidio, insolescunt ut plurimum, matrimonia promiscue separant, unterdumque domini capitanei et eorum officiales modici lucri causa, quod ex separationibus istiusmodi habent, tuerunt dictos presbyters, nec ad suos episcopos vel Synodos compelli permitunt, insolentes puniri ad episcopis prohibent; visitatores, quod mittimus, ignominiose tractant, verberibusque afficiunt: petimus ut liberum sit nobis punire huiusmodi, et in disciplina ecclesiastica retinere ... Seculares vero,*

*nesein curamearum (episcoporum)ullo preatextuingerant. Suntem nonnulli, qui subesse hac in parte nolunt episcopis, ipsique pro libitu suo ecclesias administrant» [«І паколькі святари нашага абраду, якія знаходзяцца ва ўладаннях Каралеўскай Вялікасці, сенатар аў каралеўства і шляхты, спадзеючыся на абарону ўраднікаў сваіх панаванняў, робяцца вельмі зухвалымі, разводзяць, неробячы розніцы, шлюбы, і часам паны старасты ды іхнія ўраднікі дзеля нязначнага прыбытку, які маюць з такіх разводаў, бароняць гэтых святараў і не дазваляюць выклікаць іх да іхніх біскупавіцін, нахабна забараняюць караць іх біскупам; абыходзяцца ганебназ візітарамі, якіх мы пасылаем, і збіваюць іх, пр осім, каб нам была дадзеная магчымасць бесперашкодна караць такія (праступкі), і накладаць (за іх) кацёльнае пакаранне.... Свецкія ж паданінкі выглядам няхай не ўмешваюцца ў іх (біскупавіцін) кампетэнцыю. Бо ёсьць некаторыя, якія ў гэтых пытаннях нежадаюць паддлігачаў біскупам, і самі на свой одум кіруюць кацёламі»]. Пар. пра гэта: М. Грушевскій. *Історія Україны*, т.VI, с.314.*

²²⁸ АЗР, т. IX, № 47, с. 66 (28.I.1594 г.): «*А который бы протопоп альбо священник без ведомости нашое смел ся важити кого розпустити, таковыи не только клятве церковной, але и зверженью з стану своего священнического подлечи мусит яко противник закону божего, гдыш написано есть: что Бог злучил, человек да не разлучает».*

²²⁹ Акты Ю.-З. Рос., т. VI, № 58, с. 162: гетман Брухавецкі піша «*о безчинии некоторых духовных, которые людям обоего полу беззаконно жить попускают и распускаются попускают*».

²³⁰ Ист. Юрид. Мат., т. VII, с. 368 (1585 г.); т. VIII, с. 274 (1606 г.); с. 314 (1611 г.); с. 375 (1623 г.).

²³¹ Там сама, т. VII, с. 473 (1589 г.).

²³² Там сама, т. VIII, с. 345–347 (1617 г.).

²³³ Там сама, с. 254–261.

²³⁴ Там сама, с. 257, 259: *мestавы суд, адсылаючи справу ў суд духоўны, заяўляе, што робіць гэта, «*певны будучи, иж ся д духовный спречи будет, абы сенад олю закону божего ничего не дяло*».*

²³⁵ P. Daudet. Op. cit., p. 77.

²³⁶ Пра існаванне на Заднепройі якраз такое практикі сведчыць Указ ад 11.XII.1730 г., які забараняў праваслаўным святарам удзельнічаць у разводах са згоды баю. «*Ежели некоторые люди, — читаю съ имъ — съ женами своими, не ходя къ правильному суду, самовольно меж собою разводиться будутъ, то отныне отцамъ ихъ духовнымъ ни къ какимъ ихъ разводнымъ писмамъ въ такихъ разводахъ рукъ отнюдь неприкладывать подъ тяжкимъ штрафомъ и наказаниемъ, подъ лишениемъ священства*» (Полное Собрание Законов, № 55, 56). Але паколькі такая практика захоўвалася і надалей(гл. Лебедев. Op. cit., с.29 і О.Фотинский. Op. cit., с. 1–15), Сінод паўтарыў забарону ўказам ад 10.VII.1767 г. (Полное Собрание Законов, № 12, 935).

²³⁷ Этнографы зрабілі назіранне, што запарожскія казакі, выхадцы з Сечы, якія асяліліся ў Добруджы напрыканцы XVII ст., яшчэ ў XIX ст. практыкавали шлюбы без удзелу святара. Пасля заключэння дамоўы ў прымары (гмінным урадзе) адбывалася абрацаванне вяселле, нягледзячы на тое, што царкоўныя шлюбы былі ўтой час абавязковымі (П. Лупулеску. Русские колонии в Добрудже, Историко-этнографический очерк // Киевская Старина, 1889, № 3). Ф. Леонтович. К вопросу о происхождении семьи, звяртаў увагу, што сапраўдна сці шлюбу на ўскрайках Расіі, як пайднёвых (Дон), так і паўночных (Перм, Узбрярэжжа Белага мора), яшчэ ў XIX ст. вызначала свецкае вяселле, а не царкоўны шлюб (с. 89, 103).

²³⁸ АЗР, т. III, № 3, с. 3: «Слухи нас доходяют о нерядности и несправе, которая ся деет межи духовенства вашего греческого закону, також князей и панов и простых людей..., иж не по дле правил святых отец, не подле права блуды и разнушенства ся великии делют, а твоя милость яко старший их настырь, того ведати ани встегати не хочеш». Пар. М. Грушевський. Історія України, т. VI, с. 314.

²³⁹ Тамсама: «И тых, кого бы ведали не в законе мешкающих и блуды и нестроения... чинили, тых бы в сих перед твою милость призовали и постановене слушное и справу вчинили».

²⁴⁰ Там сама: «А мы, з звирхно сти нашое господарское, хо чем во всіх тых речех твоей милости допомогати, абы... блуду и нестроения межи христианства в нашем панстве не было».

²⁴¹ Р. Dąbkowski. Stosunki kościelne ziemi sanockiej w XV stuleciu // Rocznik PTN w Przemyślu, III (1922), s. 41, звяртаў увагу на тое, што «царква, падобна як і грунт, што адносіўся да яе, лічылася прыватнай уласнасцю, начыасцей уладальніка вёскі. Папы плацілі пану чыншы і мусілі яму падпрацоўвацца».

²⁴² М. Владимирский-Буданов. Церковные имущества в Юго-Западной России XVI века (Уступ да Арх. Ю.-З. Рос., т. VIII, ч. 4, 1907), даў грунтоўны, падмацаваны багатым матэрыялам разгляд «права падавання» (с. 47–143). У прыватнасці, ён зазначыў, што пасля перадачы ўладаром гэтага права дамініяльным панам тыя пачалі разумець права на праваслаўную царкву ў сваіх маёнтках па аналогіі з правамі мінархіяў дзяржаве. Адбылося сформаванне «права падавання» як рэчавага права, якое было прадметам абароту (продажу, абмену, закладу і да т. п.) самастойна ці разам з маёнткамі, прыналежнасць якіх яно складала. Пра гэта пісаў і Лявіцкі: О. Левицкій. Акты ѿцерковно-рэлігіозных отношэннях юго-западнай Русі 1322–1648 гг. (Уступ да Арх. Ю.-З. Рос., т. I, ч. 6, 1883, с. 30) і Макарый (op. cit., с. 154, с. 219 і passim). W. Zaikyn. Zarządzanie kościoła wschodnio-słowiańskiego, I: Podział na okresy, Lwów, 1939, s. 73, звяртаў увагу, што «падаванне» было крыніцай даходаў для паноўбо прызначэнне абацтва і пробашчай адбывалася ж заплату. Вядомыя былі такія выпадкі і пры заняцці біскупскіх пасадаў. Гл. таксама K. Chodnicki. Tzw. «prawo podawania» w cerkwi

prawo si awnej na ziemiach Rzeczypospolitej w XV i XVI w. // Spraw. Poznanski ego Tow. Przyj. Nauk, 1932, № 2–4 і яго ж. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska, s. 109–120, 137, 145–148.

²⁴³ AЗР, № 109, с. 135 (1522 г.): князі і баяры «в найменше справы духовные вступоватися немають под закладем заруки на нас господара трех тысячоп литовских», Пар. Археогр. Сборник, т. VI, № 92, с. 208.

²⁴⁴ L. Krewza. Obrona Jedności Cerkiewnej, abo dowody którumi się pokazuje, iż greckacerkiew złacińską ma być zjednoczona, Wilno, 1617, s. 94. Пар. E. Likowski. Unia Brzeska, Poznań, 1896, s. 54. Хоць Крэўза пісаўся працу, абгрунтоўваючы — як вынікае з тытула — патрэбу уніі між іншым дзеля ўздыму аўтарытэту Царквы, цытаванае апісанне мае каштоўнасць як сведчанне відавочны.

²⁴⁵ М. Владимирский-Буданов. Церковные и муниципальства, с. 71; О. Левицкий. Акты о церковно-религиозных отношениях, с. 24. У «Судный грамаце» мітрапаліта Солтана ад 1511 г. чытаєм: «...обмолвиши тулу речь в нашем духовном праве з нашими духовными и некоторыми светскими и детьми нашими, так есмо вчинили». Насамрэч у складзе суда поруч з духоўнымі сядзелі Зямлянаў (Археогр. Сборник, т. VI, № 4). Гл. таксама АЗР, т. III, № 12 (1523 г.), дзе ў складзе суда арцыбіскупа по лацага Германа Храптовіча поруч з духоўнымі засядала 4 гаспадарскіх баяраў. К. Саханевіч (оп. cit., s. 30) вызначыў, што ў сярэдзіне XV ст. на Галіцкай Русі функцыянуваў мяшаны духоўна-свецкі суд, па ўнамоцтвы якому дэлегаваліся мітрапалітам.

²⁴⁶ А. Лявіцкі (Акты о церковно-религиозных отношениях, с. 37) пісаў пра Жыгімонта I, што гэта быў «разумны і цалкам талерантны манарх, які зрабіў багата паслугаў за хонерускай царкве». А. Галецкі (Dzieje unii kościelnej w Wielkim Księstwie Litewskim do r. 1596 // Pamiętnik VIPowszedniego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie, I, Lwów, 1935, s. 318) пісаў з ногай жалю: «Здаеща, ніць непарыўнасці паміж фларэнційскай і берасцейскай уніямі перарывае і запрышырывае двухапошніх Ягелонаў, прычым якраз у Вялікім Княстве Літоўскім».

²⁴⁷ O.P.Baekus. *Motives of West Russian nobles in deserting Lithuania for Moscow 1377–1514*, Lawrence–Kansas, 1957, p. 89–93.

²⁴⁸ Крыху схематычным здаецца погляд З. Капысага (оп. cit., с. 366), які мяркуе, што «сярод шматлікіх прычын... нельга забываць пра ролю, якую адыграла рэлігіяне змаганне ў пару прывіцца каталіцызму. Гэтае змаганне перашкодзіла арганізацыйнай кансалідацыі праваслаўнае царквы. З другога боку, імкненне кожнае царквы да захавання любою цаною свайго ўплыву і павелічэння колькасці сваіх празелітаў прымушала абедзьве царквы талерантна ставіцца да перыферыйных пытанняў і перадусім атакаваць асноўныя рэлігійныя прынцыпы іншага вызнання».

Па-першае, разгляданая тут праява адносілася не да абедзь-

вюх цэрквай, але выключна да вызнаннікаў усходнія царквы. Акрамя таго, праблема празелітізму выявілася толькі напрыканцы XVI ст., а даследаваная з'ява выступала і ў папярэднія стагодзі. Трэба, аднак, згадацца з рэцензентам, калі той піша, што «царква [праваслаўная — заўв. аўт.] была змушаная да асцярожнасці і таму яшчэ, што кіраўнічы клас упарты трymаўся нормаў звычаўага права ў справах шлюбу і разводу». Якраз гэтую тэзу яправоджу — як заўважыў чытач — ва ўсёй працы.

²⁴⁹ P. Daudet. Op.cit., p. 77; A. Esmein. Op.cit., p. 12. Да IX ст. у справах, якія тычыліся шлюбу, асабліва разводаў, вырашалі свецкія ўлады. З канца VIII ст. адзначаецца ўдзел святароў у разглядзе разводных справаў. Напачатку святаром быў адзін з двух *missi dominici* [гаспадарскіх пасланікаў] (другі быў свецкім), якія разам выносілі прысуд у разводных справах. І зы суд быў, аднак, судом дзяржаўным, бо дзейнічаў паводле манаршага ўпаўнаважання. Толькі з вылучэннем (у IX ст.) асобнай юрысдыкцыі біскупаў у разводных справах можна казаць пра тое, што ў шлюбных справах духоўны форум супернічае з свецкім (P. Daudet. Op. cit., p. 23, 42).

²⁵⁰ Пар. В. Wysłouch. Uwagi o przyczynach rozwoju Mohylewa w XVI i XVII w. // Wiadomości Studium Historii Prawa Litewskiego, I, Wilno, 1938, s. 331–367, дзе, між іншым, праводзіцца паралель паміж Магілёвам і Віцебскам, у якіх шляхецкая падданыя і ду хавенства складалі бальшыню насельніцтва места.

²⁵¹ Пар. З. Копысский. Ор. cit., с. 366. Недакладна, аднак, калі ідзеца пра даследаваныя з'яўшчы, цвердзіцъ, што яны «найчасцей... адзначаліся ў мяшчанска м асяроддзі Магілёва», бо земскія акты ў гэтым дачыненні нашмат багацейшыя.

²⁵² Пад гэтым паняццем прынята разумець юрыдычную практику, якая характарызуе — згодна з класічным вызначэннем — *diuturnus usus, uniformitas, publicitas* [доўгатрымавы звычай], нарэшце, *approbatio a iudiciis* [ухвалы суддзямі] (гл. F. Flumene. La consuetudine nel suovalore giuridico, Sassari, 1925, p. 83–95). У гэтым вызначэнні лягабыло баспрэчыць *diuturnus usus*, бо не працягласць практикі, а яе паўтаральнасць, сталаасць ужывання органамі, якія здзяйсняюць права, стварае свядомасць існавання права, што звычайна называецца *opinio iuris seu necessitatatis* [патрабаваннем права ці неабходнасці]; пар. Ф. Леонгович. Заметки о разработке обычного права// ЖМНП, 198 (1898), с. 134, 146. Але найбольшую важнасць для сцвярджэння юрыдычнага характару кожнага звычаю мае яго *approbatio a iudiciis*, што надае яму характар права. У пытанні, якое нас цікавіць, гэтае *approbatio* выступае відавочнай несумненна.

²⁵³ Пра сутнасць перажыткаў гісторыі права гл. М. Ковалевскій. Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приемы изучения истории права, Москва, 1880, с. 27–36 і passim. Пар. таксама Г. Карсавіна. К вопросу о сущности пережитков в развитии общественно-экономических формаций // Вестник Московского Університета, 1957, № 2, с. 47–49.

²⁵⁴ Таму цяжка прыніаць закідЗ. Капыскага, што мы разглядаем даследаваныя свецкія шлюбы і развод як «некранутую бегам часу традыцыю, асвечаны вякамі, застылы звычай». Увесь ход наших развагаўбыў скіраваны на то, каб паказаць грамадскую дынаміку і палітычную абумоўленасць разгледжаных з'яўшчаяў. А пасродкавана гэта прызнае і самрэцэнзент, пішуучи крыху далей: «Абапіраючыся на метад канкрэтнага гісторычнага аналізу, аўтар рэцэнзавае намі працы тлумачыць прычыны з'яўлення рыс шлюбна-сямейных стасункаў. Нельга не пагадзіца з аўтарам, што слабая пазіцыя вярхоўнае ўлады ўкраіне, дэцэнтралізацыя праваслаўнае царквы, права ўмяшання свецкіх феадалаўу справы царквы і царкоўную юрисдыкцыю і фіскальныя прыбыткі, што ўзрасталі з павелічэннем значэння грошавае гаспадаркі, якія захоўваліся ў Вялікім Княстве Літоўскім, спрычыніліся да ўмацавання прынцыпу свецкага шлюбу без вянчання» (оп.сіт., с. 365).

²⁵⁵ Апісанне тэорыі «грамадскага права» даў Гурвіч: G. Gurvitch. L'idee dudroit social, Paris, 1932.

²⁵⁶ Гэтая пазіцыя з нашла прызнанне ў навуцы. Г. Ле Брэс (RHDFE, XLIII, № 2, р. 308) пісаў у 1965 г.: «*Bardach conclut avec raison que des etudes locales... nous éclairent sur la pratique coutumière, souvent contraire au droit écrit de l'Eglise et de l'Etat. Nous ne cessons de recommander ces monographies, particulièrement pour la connaissance du véritable état des personnes dans la famille et dans la société*».